

Sjonhem kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Sjonhem socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	13
Kyrkobyggnaden.....	25
Kyrkans huvuddrag.....	25
Byggnadshistorik	30
Nulägesbeskrivning	37
Restaureringar	90
Arkeologi	99
Fornlämningar.....	100
Kyrkan	100
Arkeologiska undersökningar	100
Värdering	101
Allmänt.....	101
Bruksvärden	103
Kyrkobyggnaden.....	103
Kyrkans inventarier	104
Kyrkogården	104
Händelselista Sjonhem kyrka	106
Lagskydd.....	110
Källor och litteratur.....	112
Otryckta källor.....	112
Tryckta källor.....	112
Kartor	112

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.m

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

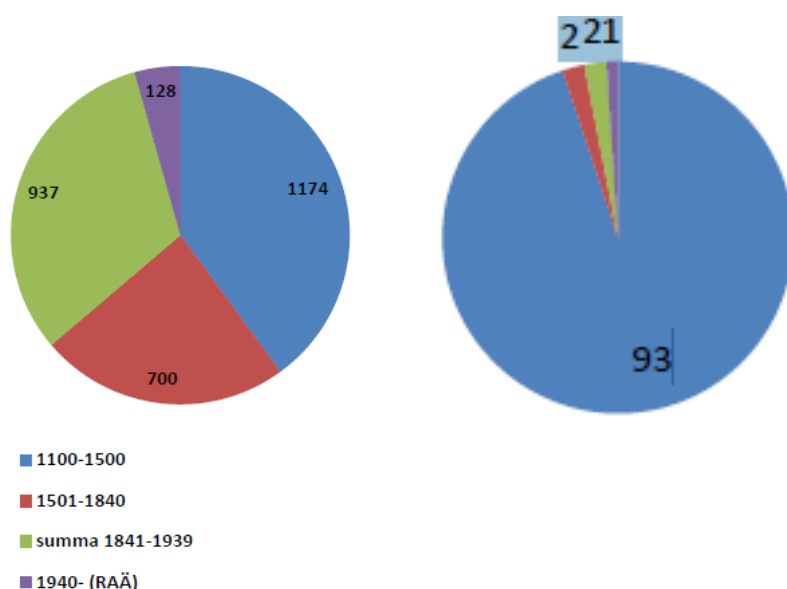
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnismärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

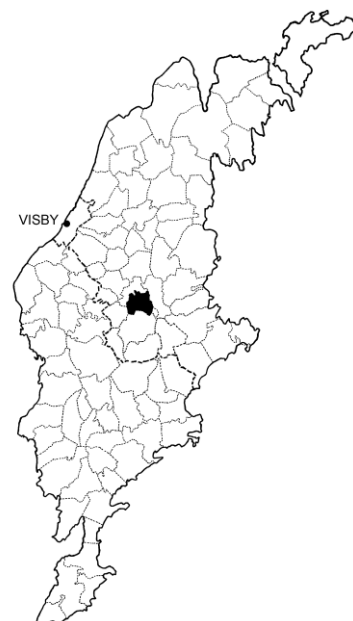
Omgivningar

Sjonhem socken

Sjonhem kyrka ingår i Romaklosters pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 30 km från Visby. Socken är en typisk jordbruksbygd. År 2019 var antalet invånare 196.

Kyrkomiljön

Sjonhem kyrka med kyrkogård ligger utmed landsväg 143. Kyrkogården omges i söder, väster och norr av en park och trädgård tillhörande den tidigare skolan, vilken är placerad på kyrkans södra sida. Prästgården ligger i nordväst.

Sjonhem kyrkomiljö fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

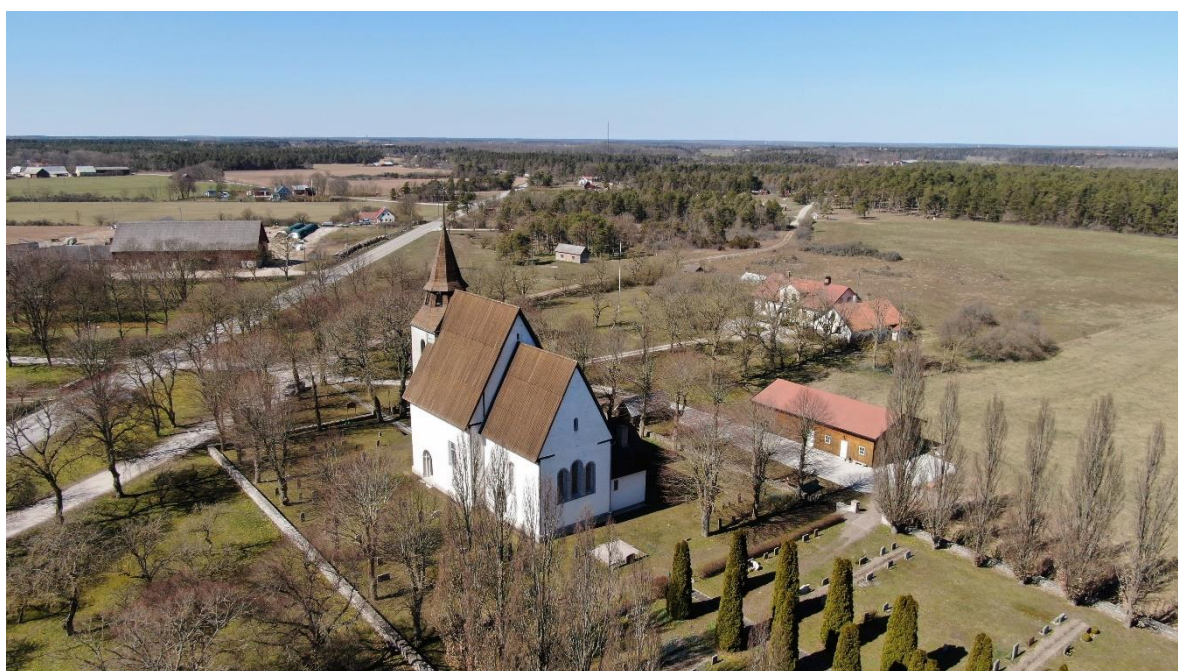
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

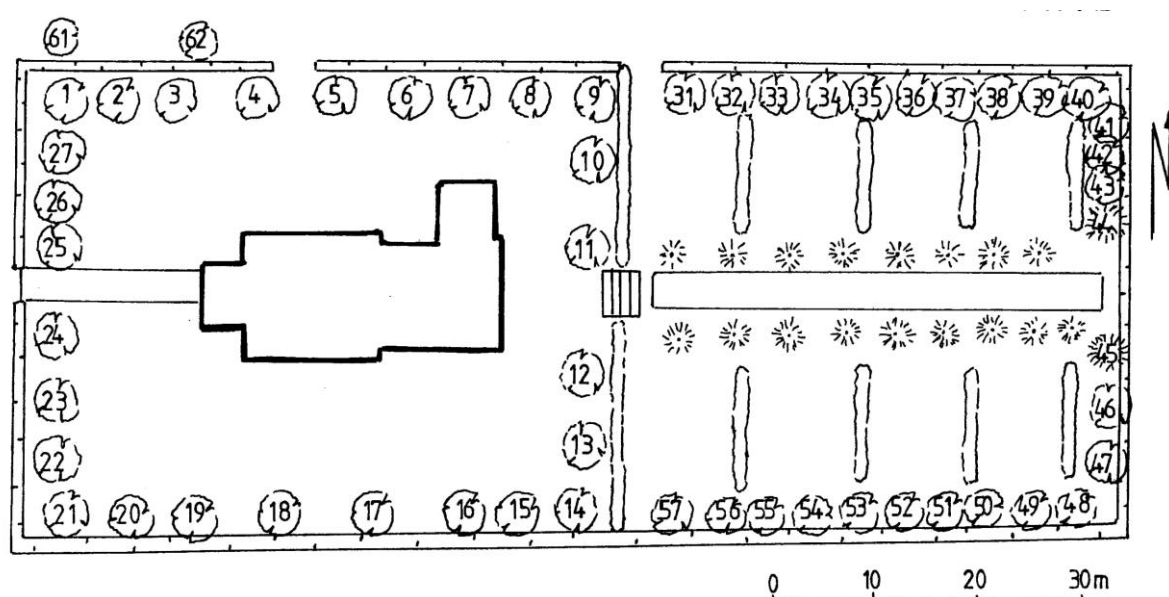
Sjonhem kyrkogård har en rektangulär form. I öster ligger den yngre delen av kyrkogården något högre än den äldre kyrkogården. Marken är gräsbevuxen och kyrkogården omges av en låg terrassmur samt en trädkrans. Karaktäristiskt för den yngre kyrkogården är en strävan av vertikalitet i formgivningen genom en plantering av en trädkrans med pelarek och av ädeltuja längst huvudgången i den yngre kyrkogården.

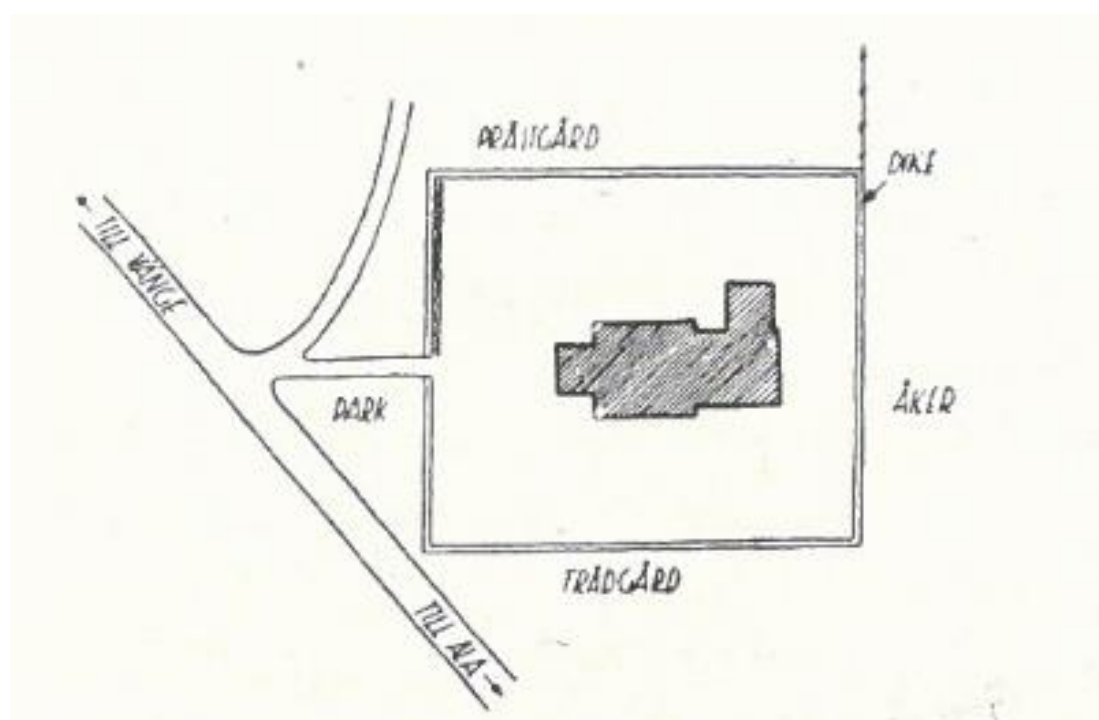
Sjonhem kyrka och kyrkogård fotograferad från söder. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Sjonhem kyrka och kyrkogård fotograferad från öster. Foto Pär Malmros, Visby stift 2019.

Sjonhem kyrka. Situationsplan 2006. Ur Vård- och underhållsplan 2006, upprättad av Johan Arvidsson. Reviderad 2020, Gotlands Museum. Skogslönn (1, 2, 6, 8, 10-13, 15, 19, 21-23, 27), parklind (3, 5, 7, 9, 14, 16-18, 20, 43, 46), hästkastanj (24-26), colordogran (44-45), ask (61-62), pelarek (31-42, 47-49, 51-57), skogsek (50).

Sjonhem kyrka. Situationsplan 1928 före utvidgningen åt öster. Ur Sveriges kyrkor 1942.

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att Sjonhem kyrka omges av åkermark, framför allt i väster och norr. I öster finns betsmarker och skogsmark.

År 1886 anordnades en terrassmur och ett dike runt kyrkogården. Samma år revs den murade stigluckan. En ny ingång till kyrkogården anlades på samma plats med en färist (järngaller) över diket. 1887 köptes "parkträd" till kyrkogården. 1951-52 utvidgades kyrkogården åt öster efter förslag av trädgårdskonsulent Erik Nilsson, Visby.

Skattläggningskarta från 1752 över Sjonhem socken.

Laga skiftes karta från 1889 över Sjonhem socken.

Foto, troligen från 1890-talet. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Sjonhem kyrka fotograferad från sydväst till vänster och sydost till höger. Gräset på kyrkogården har slagits och räfsats ihop på den vänstra bilden. Det finns enstaka gravar med stående stenar. Foto Olof Sörling under senare delen av 1800-talet. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kyrkogården omges av en terrassmur och trädkrans.
Foto Anders Roland 1913. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gravar norr om kyrkan. Foto Johnny Roosval. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Sjonhem kyrka 1953. Träden i trädkransen har nu vuxit upp. RAÄ, Kulturmiljöbild.

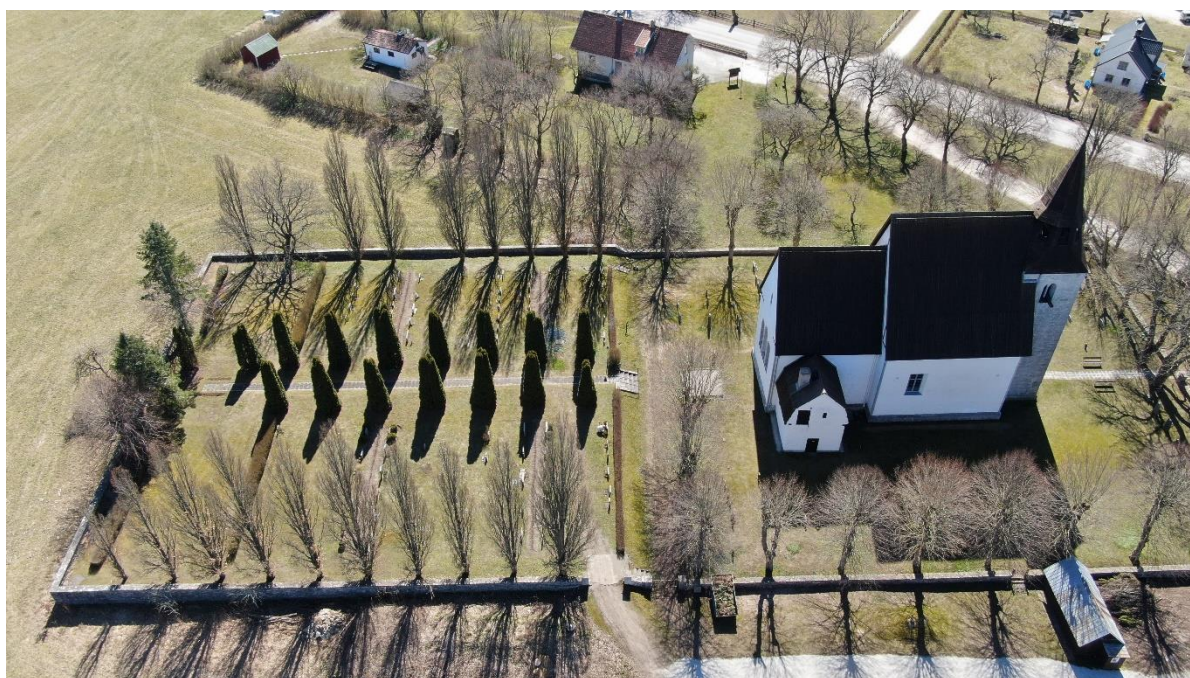
Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har en rektangulär form. Den har en äldre del i väster vid kyrkan och en yngre del i öster. Den yngre kyrkogården ligger genom påfyllnad av jord något högre än den äldre kyrkogården. Marken är gräsbevuxen och kyrkogården omges av en låg kallmurad stenmur med täckhällar.

Kyrkogården har tre ingångar försedda med järngrindar. Två av ingångarna är placerade på den äldre kyrkogården – en i mitten av den västra kyrkogårdssträckningen (huvudingången, vilken också är den äldsta ingången), och en på dess norra sträckning. Den tredje ingången ligger på den yngre kyrkogården, i nordvästra hörnet. Mellan kyrkogårdarna finns en trappa. Från ingången i väster till kyrkobyggnaden leder en gång beklädd med cementplattor. Den yngre kyrkogården har en central gång från väster till öster, belagd med cementplattor. Belysningen utgörs av fem belysningsstolpar placerade längs med gångarna och fasadbelysning med spotlight på stolpe.

På den äldre kyrkogården finns det en trädkrans med parklindar och skogslönnar. På var sida om den västra entrén växer två stora hästkastanjer. I gränsen mot den yngre kyrkogården växer fyra skogslönnar, vilka är rester av den tidigare trädkransen kring den äldre kyrkogården. Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans med pelarekar, dock är ett av träden skogsek. Mot gränsen till den äldre kyrkogården i väster finns en häck med oxbär. Det finns även en parallell häck med oxbär i den östra delen av kyrkogården. En allé av ädeltuja (*Thuja occidentalis* ”Smaragd”) kantar gången som leder fram till en askgravlund vid den östra muren. Här finns bänkar som flankeras av tillskurna trädstammar av två coloradogranar, för uppsättning av minnesplaketter.

Vid den södra portalen finns en timvisare. Vid den äldre kyrkogården finns gravar framför allt söder väster och öster om kyrkan. Det finns även gravar nordost om kyrkan vid sakristian. I den östra delen av den yngre kyrkogården finns en askgravlund, anlagd 2019.

Sjonhem kyrkogård och kyrka fotograferad från ovan 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Den gamla landsvägen med en lindallé och parkmiljöer kring kyrkan har ett miljöskapande värde. Huvudingången leder in till kyrkogården från väster. Foto ES 2020.

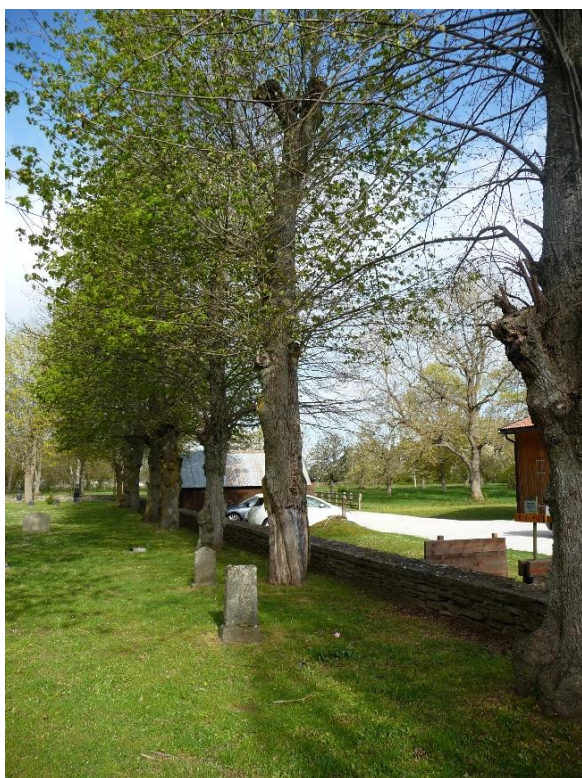
Söder om kyrkan finns en äldre fruktträdgård. Foto ES 2020.

Huvudingången från väster. Gången är belagd med cementplattor. Vid ingången finns en järngrind med murade stolpar. Den flankeras av hästkastanjer. Foto ES 2020.

Den äldre kyrkogården omges av murar i kallmurad kalksten. Den södra muren. Foto ES 2020.

Den norra muren. Foto ES 2020.

Den norra ingången. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den sydvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den nordvästra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den nordöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Trappa som leder upp till huvudgången på den yngre kyrkogården öster om kyrkan. Foto ES 2020.

Mindre trappa i norr som leder upp till den yngre kyrkogården öster om kyrkan. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogården omges av pelarek. Huvudgången kantas av tujor. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogårdens norra sida. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogårdens södra sida. Foto ES 2020.

I öster ligger en askgravlund. Foto ES 2020.

Askgravlund med bänkar, en ljushållare och vertikalt kapade trädstammar som ger plats för namnskyltar, anlagd 2019. Foto ES 2020.

Kyrkoherden N G Anderssons familjegrav. Stor grusgrav omgiven av låg stenram, troligen från 1930-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och att den är tidstypisk. Foto ES 2020.

Gravvård i kalksten från 1893 med profilerade kanter och kvadratiska hörn samt urnor. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

Grupp av svarta graniter, tidstypiska kring sekelskiftet 1900. Närmast en gravvård från 1917. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull tillsammans med de övriga. Foto ES 2020.

Gravvård i stående kalksten från 1876. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull i gravvårdsinventeringen. Foto ES 2020.

Liten stående gravvård i sandsten. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin märkliga utformning och att den troligen är av hög ålder. Foto ES 2020.

Timvisare från 1770 vid kyrkans sydportal. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Kyrkan i Sjonhem ligger i en byliknande ansamling av hus som genomskärs av vägen varigenom dess lite hopkrupna profil är lätt att uppfatta ur olika vinklar. Kyrkan utmärks till sin form av att tornet nätt och jämnt reser sig med sin trätornhuv ovanför långhusets och korets tak. Att ett lågt och äldre torn kvarstår på detta sätt vid en yngre kyrka, tillkommen som en ombyggnad, där den sista etappen, det stora tornet, inte kom till stånd utmärker ett par kyrkor på Gotland. Bland dessa intar Sjonhem och någon kyrka till möjligt en särställning genom att långhuset och koret har kvar sin höga resning medan yttertaken i några andra motsvarande kyrkor sänkts under 1700- och 1800-talet för att bland annat framhäva tornet. Samtidigt är tornhuvu inte så hög. Till denna har klockorna flyttats upp och sidorna försetts med ljudgluggar under ett litet skärmtak, en utformning som till sin karaktäristiska form är i det närmaste unik för Gotland. Förutom kor, långhus och torn, alla medeltida, har kyrkan en stor sakristiebyggnad från början av 1800-talet på norra sidan. Som några andra samtida sakristior erinrar den närmast om ett bostadshus, vilket delvis berodde på att de ofta också fungerade som skolsal och inrymde sockenmagasin, men denna har ovanligt nog ett brutet tak. Kyrkans yttre arkitektur bär till sina portaler och medeltida fönster en romansk prägel, medan kyrkorummet utmärks av den resning som är utmärkande för gotikens arkitektur vilket framträder särskilt i den ovanligt visa spetsiga båge som spänner över långhuset och ger rummet en tydlig rymd. I foden av rummet tilldrar sig glasmålningarna blicken, tillkomna på 1200-talet och samlade i en ovanligt omfattande svit av bevarade scener. Även dessa glasmålningar är en gotländsk företeelse, bevarade i öns kyrkor i betydligt större omfattning än någon annanstans i Norden. Kyrkorummet präglas av inredning från 1700-talet, men också av 1900-talets restaureringar. På 1920-talet nymålades delar av rummet efter förebild av bevarade 1700-talsmönster och 1961–62 genomgick inredningen en förenkling och reducering i modernismens anda. Viss sparsamhet präglar rummet. Till exempel saknas medeltida träskulptur medan orgel och uppvärmning tillkom sent. Samtidigt har kyrkan bevarat värdefulla medeltida föremål. Utöver glasmålningarna en tidigmedeltida dopfont och en pelarliknande skulpterad piscina, nu på Gotlands museum, tillverkade i kretsen kring den för sina verk uppmärksammade stenmästaren ”Hegvald”.

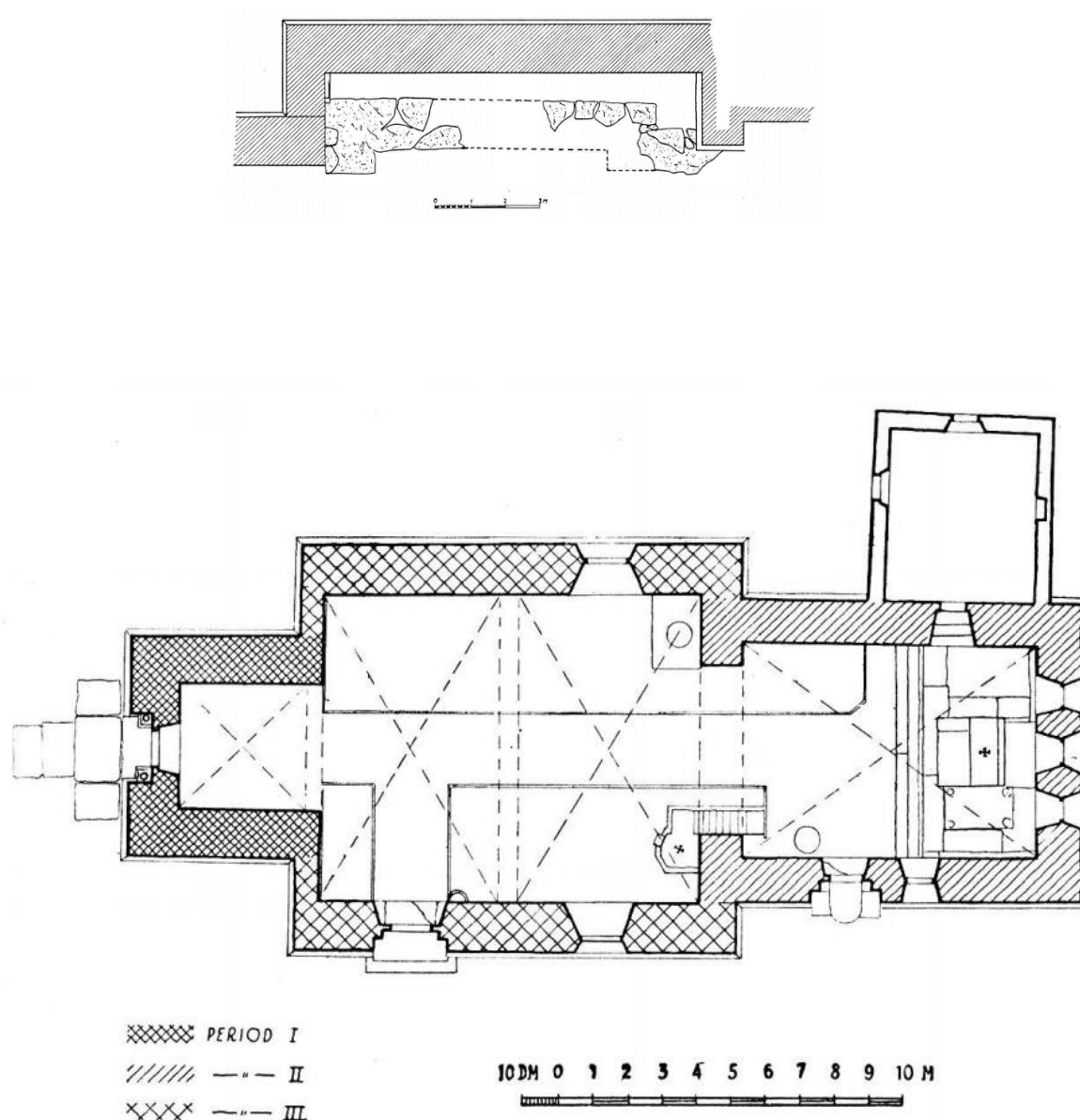
Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

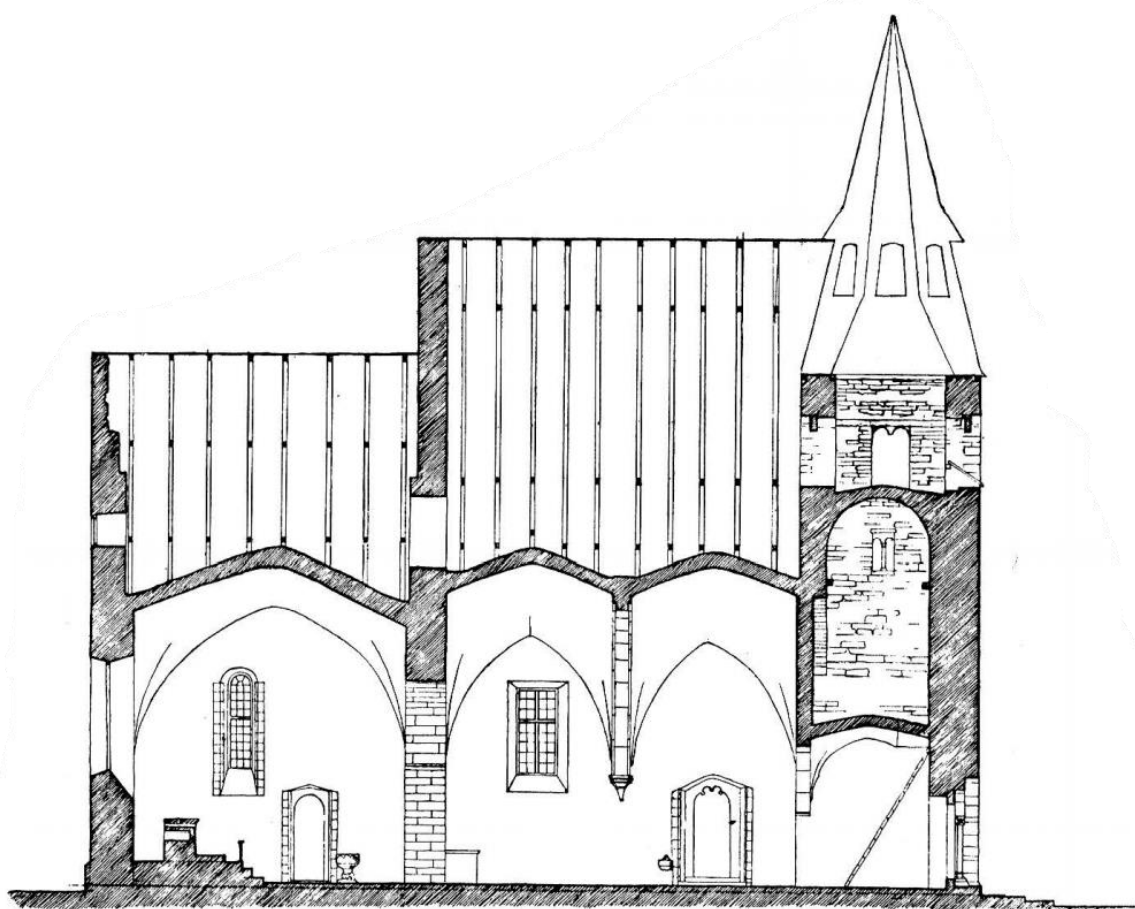
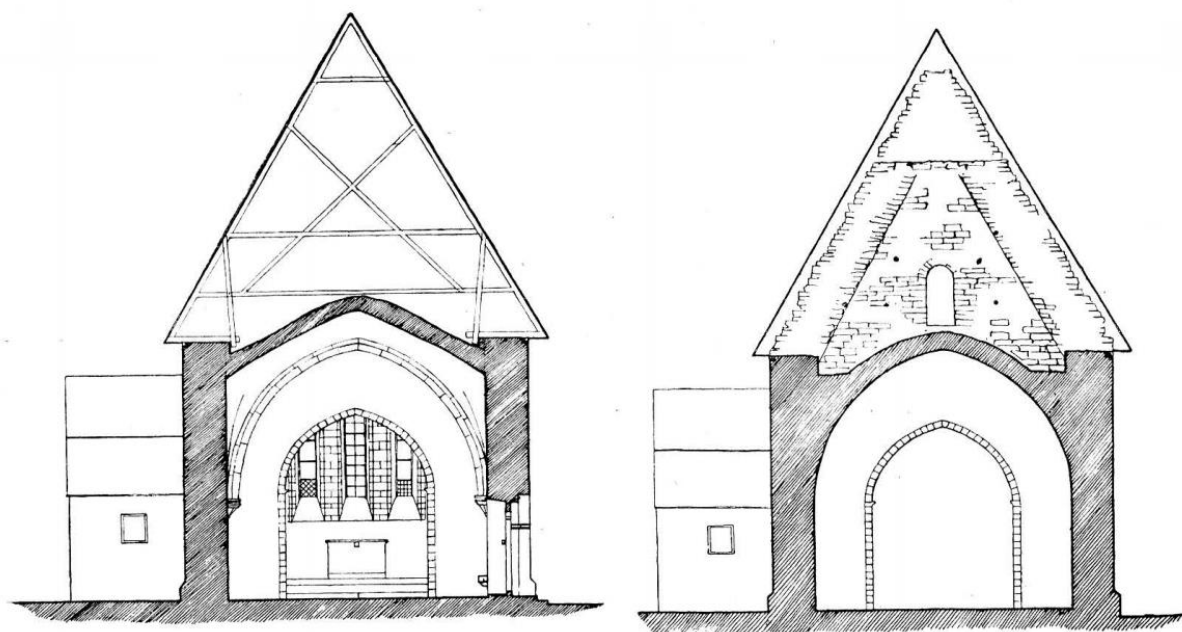
Exteriör från söder. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Exteriör från nordväst av kyrkans norra sida och tornets nedre del. Foto JL 2020.

Kyrkans plan samt ovan grävningsplan innanför långhusets norra mur. Uppmätning Karl Karlström och Erik Persson 1928 samt, överst, Erik Bohrn 1936. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland IV:3 (1952). – Byggnadsperioder: Rester av grunden till en kyrka, sannolikt från 1100-talets andra hälft. – I: Tornet byggdes vid 1200-talets början. II och III: Kor och långhus tillkommer i två etapper vid 1200-talets mitt. – Sakristian byggs 1818. – Senare har kaminen i långhusets nordöstra hörn tagits bort, bänkinredningen avlägsnats från koret och triumfbågen samt sakristians norra del avskärmats med en vägg till värmekammare, varvid sakristians norra fönster ersattes av ett i öster.

Tvärsektioner av långhuset mot öster, genom den västra travén och alldeles vid triumfbågsmuren visande långhusets östra gavelröste inifrån med korets inbyggda gavel, samt längdsektion mot söder. Uppmätningar Karl Karlström och Erik Persson 1928. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland IV:3 (1952).

Byggnadshistorik

Under den nuvarande kyrkans långhus framkom vid en golvomläggning 1936 resterna av grundmurar till ett äldre långhus med ett smalare kor. Utifrån detta kunde konstateras att kyrkan varit ovanligt liten. Det gick inte att sluta sig till om den haft absid och andra spår, som återanvända absidstenar har inte heller påträffats. Om en träkyrka i sin tur föregått denna kyrka går varken att belägga eller motbevisa. De bevarade resterna var inte möjliga att datera närmare än till tidig medeltid. De från 1100-talet bevarade dopfunten och piscinan av sten samt en gravhäll visar att en kyrka fanns här då. Några bevarade stenar med spår av figurer i relief, enligt uppgift senare inmurade i en stallbyggnad i kyrkans närhet, kan ha hört till denna kyrka, som i så fall utgjorde en av de så kallade ”ikoniska” kyrkorna med rika figurscener i fasaderna, ett stildrag som upphörde för mer sparsmakade former omkring 1200.

De senare dragen utmärker tornet, som sannolikt tillkom i början av 1200-talet, att döma av dess stilkaraktär. Det gavs eleganta former med synligt murverk, om än inte med helt släthuggna stenblock. En glugg med kolonnett placerades i den våning under ursprungliga klockvåningen som täcks av ett murat valv. Tornet murades intill och inte ridande över västra långhusgaveln. Det framgick vid utgrävningen och går att se uppe i tornet där en stor sparbåge välver sig i tornets östra mur och troligen tillslöt av långhusets gavelröste. Tornuppgångens ovanliga placering talar för att den varit ansluten till en trappa eller stega i långhusets norra hörn. I detta fullbordade skick stod kyrkan dock en mycket kort period. Redan efter några få årtionden påbörjades den ombyggnad som aldrig blev helt avslutad. Koret byggdes först. Det framgår av att dess västra gavelröste är synligt som en inbyggd del i långhusets östra, vilket det inte gjorts om de byggts i ett sammanhang. Likaså visar socklarna förtagningar i form av vinklar för en fortsättning i långhusets sockel, vilka dock inte utnyttjades när långhuset väl byggdes. Det kan dock förklaras med att de inte ligger i linje med triumfbågmurens tjocklek.

Tidsskillnaden mellan kor och långhus behöver fördenskull inte ha varit stor, men tydligt är att bygget skedde i två avgränsade etapper. För korets del talar portaler och fönster för en datering av detta till 1200-talets förra hälft. På långhuset är endast portalen bevarad av ursprungliga öppningar, men jämfört med den inre arkitekturen ter sig portalen något ålderdomlig. Detta har tolkats som att den är överflyttad från den gamla kyrkan, utvidgad och kompletterad med ny tympanonprofil och nya kapitälband. Några av omfattningens stenar följer möjligen, men inte tydligt, en snävare rundad linje, passande för en portal i den gamla och mycket mindre kyrkan. Portalens form kan således bero på återanvända delar, men kan också vara en medveten anpassning till kyrkan eller ha att göra med att portalen redan var tillverkad när långhuset väl byggdes. En närmare datering utifrån detta än till omkring 1200-talets mitt och senare del är svårt att göra. Emellertid visar Per Arvid Säves teckning från 1846 att långhusets fönster tidigare var spetsbågigt, vilket talar för en tydligt senare tillkomsttid än koret. Möjligen skulle några långa kalkstensstycken i kryptgrunden under sakristian vara mittposter i ett gotiskt fönster från 1200-talets slut. När långhuset var färdigt försågs valven med kalkmålningar av en ornamentalt växtdekor som har lång hävd, men vars höggotiska bladformer gör att Bengt G. Söderberg daterar dem till omkring 1300 (1971 s. 119). En datering som bidrar till att skjuta långhusets tillkomst framåt, kanske till 1200-talets slutskede, trots portalens form. Portalen kan därför ha varit ett provisorium varav den flikiga tympanonstenen var nyhuggen för en planerad portal medan övriga delar var återanvänt material.

Vid något tillfälle synes tornets bottenvåning ha förändrats. Valvets höjd skär över ett avsågat tidigare bjälklag och den nuvarande vindsingången förefaller ha vidgats uppåt till en högre nivå än

tidigare. Johnny Roosval antar i Sveriges Kyrkor (Go IV:3 s. 296) att valvet och tornbågen kommit till vid detta tillfälle och att det skett efter det nya långhusets tillkomst. Antagandet bygger på att tornet inte skulle ersättas av ett nytt utan byggas på, för att fullfölja kyrkobygget. Emellertid är långhusets västra murar på var sida om tornet mycket smala och framstår som en provisorisk anslutning. De saknar också helt förband med tornmurarna, vilket orsakat springor på vinden på var sida om tornet till följd av sättningar i långhuset, och att uppgången till vinden och klockorna permanent skulle nås via stegar känns också som ett provisorium.

Om kyrkans senare förändringar under medeltiden är inget känt. Utöver det lilla krucifixet från 1300-talet i altarpopsatsen och ett obetydligt fragment, sannolikt av ett senmedeltida altarskåp, saknas helt medeltida träskulptur. Likaså saknas kalkmålningar utöver de i långhusvalven samt enstaka rester av färg på huggstensytorna i triumfbågen och långhusets valvkonsoler, vilket dock visar att dessa varit bemålade. Avsaknaden av äldre föremål beror dock sannolikt inte på någon eldsvåda eftersom de ömtåliga glasmålningarna finns i behåll, liksom en del medeltida virke på vinden. De förändringar härnäst som är kända rör främst 1700-talet. Från 1600-talet återstår eventuellt predikstolen, dock senare ombyggd, samt en ljuskrona i mässing och några gravstenar. Däremot framgår det att kyrkan genomgick omfattande upprustningar under 1700-talet. Under 1730- och 1750-talen förnyades altartavlan, altarskranket, dopfunten, klockan, delar av takstolen (Bråthen 1995 s. 119) och en senare riven läktare. På 1780-talet fick predikstolen sina uttrycksfulla målningar och under 1700-talets gång tillkom bänkinredningen, kanske det rektangulära fönstret i norr, samt nu försvunna målningar i bland annat gult och rött på murar och valv. Vid okänd tidpunkt flyttades tornuppgången till en stege genom ett uppbrutet hål i valvets sydvästra hörn. Vid ett annat okänt tillfälle drogs dragbjälkar av trä tvärs över kyrkorummet, med stora träankare utanför murarna, omtalade vid Carl Georg Brunius besök i början av 1860-talet och synliga på Andreas Kollbergs foto några år senare.

År 1818 byggdes sakristian med sockenmagasin i övervåningen. Tidigare hade särskild sakristia saknats. 1841 fick koret tegeltak. En omfattande renovering företogs 1849, som inskriften över triumfbågen berättar om. Sannolikt var det nu som det södra fönstret fick samma rektangulära form som det norra, att döma av Säves teckning. Kyrkorummet putsades om. Men troligen var det tidigare som kyrkans yttre försågs med den puts som, att döma av foton från 1869-1961 och vad som var vanligt vid den tiden, bestod av en pigmenterad spritputs med vit slätputs i omfattningar och hörnkedjor. Medan det norra fönstret i dessa foton är helt integrerat i putsdekoren är putsen omrörd kring det södra. 1863 ommålades predikstolen varvid 1700-talets målningar doldes. Samtidigt, eller 1849 eller vid annan tidpunkt under 1800-talet målades även altarringen och bänkinredningens 1700-talsdekor över och de färgsattes i mer sammanhängande gula eller bruna färger. Efter 1869 (Andreas Kollbergs foto) byttes dragbjälkarna av trä ut mot dragjärn. 1886 lades plåttak på långhuset. Sannolikt sammanhängde det med anskaffandet av kamin i långhusets nordöstra hörn under sent 1800-tal med en liten skorstenspipa över långhustaket.

En ny skorsten murades över långhusets östra gavel 1917. Några år senare, 1922, vidtog den första med övergripande restaureringen på länge som tog ett helhetsgrepp, efter förslag av Sigurd Curman. Utöver reparationsåtgärder ommålades inredningen varvid antingen äldre färgsättning från 1700-talet togs fram eller inredningen nymålades efter mönster av den framtagna färgsättningen. Det sydvästra bänkkvarteret ordnades till orgelplats för det lilla orgelharmonium som anskaffades något tidigare. År 1936 framtvängade ett mögelangrepp omläggning av delar av långhusgolvet varvid äldre grundmurar blottades och undersöktes.

Nästa stora omfattande restaurering genomfördes 1961–62 efter förslag av Erik Fant och Olle Karth med Erik Olsson, Sanda, som konservator. Yttertaken av plåt och tegel ersattes av faltak. Ytermurarna omputsades. Invändigt togs kalkmålningarna i valvet fram, efter resultatlöst sökande efter ytterligare medeltida kalkmålningar, och inskriften från 1849 över triumfbågen målades över. Rummets inredning reducerades något. Inbyggnaden kring predikstolstrappan togs bort, liksom korbänken. Dopfunten fick en mer framträdande plats på korets norra sida än tidigare på den södra. En orgelplats ordnades i långhusets nordvästra hörn där orgel placerades 1964. Vigvattenskrälet frilades från bänkinredningen. Stegen och hålet i valvet i ringkammaren togs bort och öppningen till tornet uppe på muren i nordväst återupptogs. Sakristian förändrades genom att dess norra del avskärmades till värmekammare och sakristians norra fönster ersattes av ett i öster. Vedkaminen inne i kyrkan ersattes av en oljepanna i värmekammaren. Skorstenen över långhustaket ersattes av en över sakristietaket.

Vid en inre restaurering 2009–10 togs den övermålade inskriften från 1849 över triumfbågen fram igen, valvmålningarna kompletterades med rekonstruktion av de strålar som gått ut åt hörnen, en trappa ordnades till den högt sittande vindsdörren samt en inhägnad ordnades där orgeln stått, vilken flyttades något, med infogande av delar av vad som avlägsnades från predikstolen 1961–62.

Exteriör från sydöst. Beskuren teckning av Per Arvid Säve 1846, UUB, Alvin. T.h. detalj. Långhusets södra fönster, som ännu inte är förstorat, visar spetsbågig form.

Exteriör från nordväst. Foto Andreas Kollberg omkring 1869, Gotlands Museum.

Exteriör från sydöst, troligen ca 1910. Foto Alma Elisabeth Lundgren, Gotlands museum, GFF 963-5.

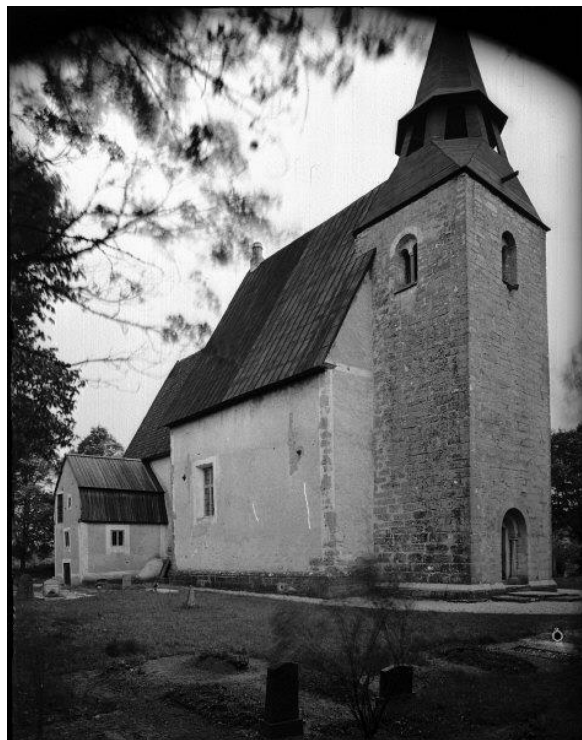
Exteriör från sydväst. Foto Olof Sörling, troligen ca 1890, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild. T.h. exteriör från nordöst. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Väggparti ”ovan staldörren i en byggnad strax invid kyrkan” med inmurade stenar med figurer, möjligen från den tidigare kyrkan. Foto Johnny Roosval 1915, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Tornets nedre del och långhusets sydvästra hörn. Foto Johnny Roosval 1947, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Sakristian från nordväst. Foto Johnny Roosval 1947, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.
T.h. exteriör från nordväst. Foto Alfred Edle 1950, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Exteriör från söder. Foto 1953, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans murar är putsade och kalkade utom tornet vars murar har synligt fogat murverk. Fint huggen sten ingår i portaler, hörnkedjor, socklar och omfattningar på medeltida fönsteröppningar. På taken ligger faltak. Portalerna utgörs av perspektivportaler med flera språng innanför varandra. Tornportalen från 1200-talets början är den äldsta och kan möjligen ha haft ett nedtill rakt tympanonfält innan det höggs om till nuvarande profil. Fönstren i koret har elegant rundbågig form, medan långhusets fönster är rektangulära, liksom fönstren i sakristian. Tornets murar har en kolonnettörsedd rundbågiga ljudgluggar och en mindre glugg nedanför ljudgluggen med liknande form mot söder. De murade gavlarna på kor och långhus formar högresta trianglar, medan sakristian har ett brutet tak, tornet en relativt låg åttkantig huv med skärmtak och rektangulära ljudgluggar.

Exteriör från söder ur luftperspektiv. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Exteriör från öster ur
luftperspektiv. Foto
Pär Malmros 2020,
Visby stift.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2020.

Exteriör från sydväst.
Foto JL 2020.

Exteriör från nordväst.
Foto JL 2020.

Tornets nedre del från sydväst. Foto JL 2020.

Tornets nedre del från nordväst. Foto JL 2020.

Tornportalen. Foto JL 2020.

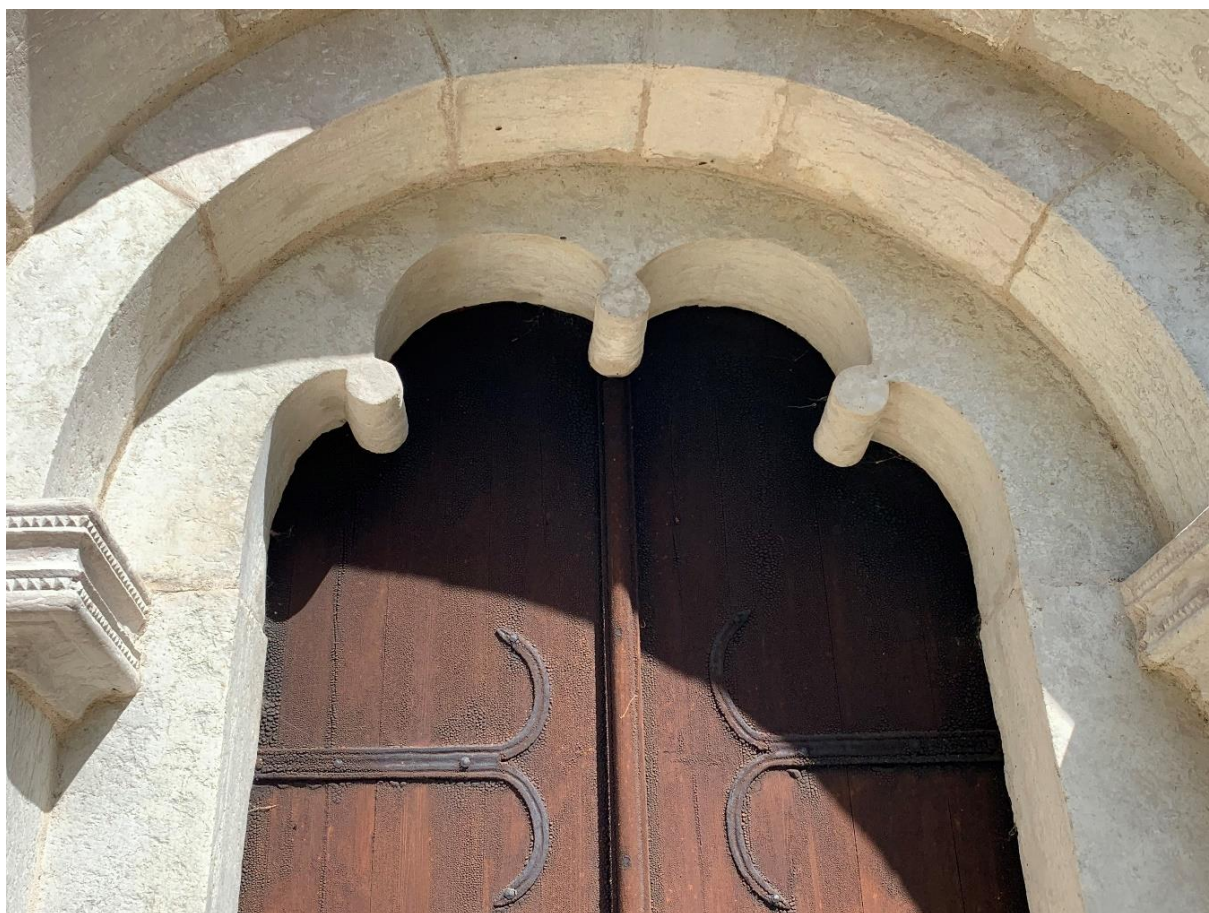
Tornportalen före 1900-talets restaureringar, med anslag på kyrkporten om första världskriget. Foto Einar Erics 1914. Till höger långhusportalen. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

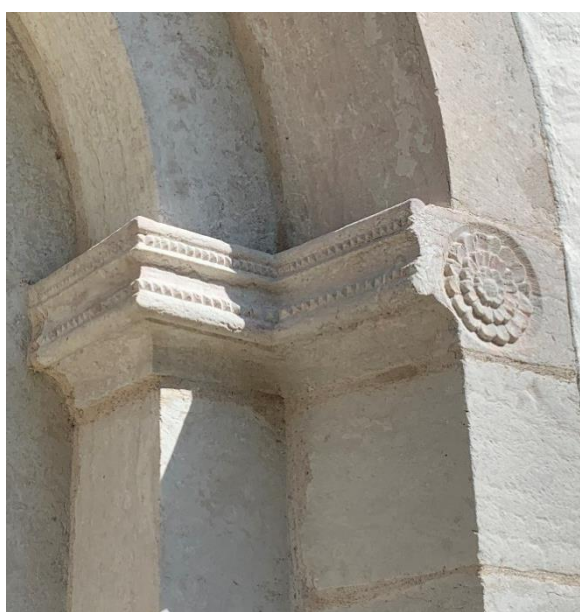
Långhusportalen. Foto JL 2020.

Långhusportalen. Foto JL 2020.

Långhusportalens tympanonbåge. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra och östra kapitälband. Foto JL 2020.

Långhusets sydfasad, östra delen, samt långhusets södra fönster med murad post från omfattningen innan fönstret förstörades. Foto JL 2020.

Korets södra fasad. Foto JL 2020. T.h. Korportalen. Foto Einar Erics 1914, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Korportalen. Foto JL 2020.

Korportalens västra kapitälband och trampstenen. Foto JL 2020.

Sockeln vid långhusets sydöstra hörn och vid mötet med korsockeln. T. h. närbild. Sockeln på koret har en förtagning för långhusets sockel i ett annat läge, vilket visar att ett uppehåll skett innan korbygget följdes av långhuset.

Sockeln vid långhusets nordöstra hörn med motsvarande förtagning vänster om stupröret. Närbild t.h. Foto JL 2020.

Korets trefönstergrupp i öster samt ljusglugg i gavelröset. Foto JL 2020.

Korets norra fasad mellan sakristian och långhuset. T.h. långhuset norra fönster. Foto JL 2020.

Långhusets nordfasad. Foto JL 2020.

Sakristian från nordöst. Foto JL 2020 resp. Anders Roland 1913 (detalj), Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Sakristian från väster och norr. Foto JL 2020.

Värmekammaren i sakristiebyggnadens norra del, sedd mot öster och väster. Foto JL 2020.

Krypgrund under sakristian, söder om värmekammaren, sedd mot öster och sydväst. De lösa delarna härrör möjligen från södra långhusfönstrets medeltida omfattning. Foto JL 2020.

Interiör

Kyrkorummet täcks av murade valv, slagna över långhuset med en vid gördelbåge medan koret öppnar sig med en relativt högre triumfbåge. Deras spetsbågar är till formen väl avpassade mot varandra. Konsoler med geometriskt huggen dekor med skarpa hörn bär bågen. Tornbågen ansluter, om än betydligt mindre till måtten, till de andra bågarna. Murarna är putsade, i långhusvalven försedda med kalkmålningar i form av dekorativa växt- och bladmönster kring valvens hjässor, från omkring 1300, framtagna 1961–62, med strålar ut åt valvens hörn, rekonstruerade 2009–10. En inskrift från 1849 över triumfbågen återger namn till minne av en renovering 1849. Korfönstren har glasmålningar med flera bevarade bildscener, hörande till den så kallade Dalhemsskolan och sannolikt från 1200-talets mitt.

Sakristian nås via en dörr på korets norra sida. Den upptar bara knappt halva sakristiebyggnaden, täcks av plant träinnertak och har fönster mot öster medan dess västra del upptas av skåpinredning, förnyad 2009–10.

Uppgången till torn och vindar sker via en trärappa i kyrkorummet till en högt placerad ingång i långhusets nordvästra hörn. En kort passage genom tornets nordöstra hörn leder via några trappsteg upp till tornets första övervåning. Rummet är relativt högt. Valvets ovansida utgör golv. Ett bjälklag från 2000-talet utgör tak. Innan dess sträckte sig rummet upp till valvet som är beläget ytterligare en våning upp och fick dagsljus från gluggen högre upp på muren. I dag saknar våningen egen ljusöppning. En stor nisch med spetsbåge på kraftiga konsoler upptar hela östra sidan i rummet. Fyllningen i nischen är grövre murade utan de utstrukna fogar som finns i resten av rummet. I nivå med valvet finns avsågade bjälkar som visar att ett träbjälklag fanns innan valvet slogs. Passagen från långhuset förefaller tidigare ha mynnat nedanför detta bjälklag, antingen i övre delen av ringkammaren eller också i en tidigare låg mellanvåning ovanför ringkammaren. Öppningen in mot tornet har efter valvets tillkomst vidgats uppåt och fått trappsteg upp på valvet. Valvet är antagligen tillkommen i samband med långhusbygget eller senare, likaså fyllningen i bågen på rummets östra sida. Bågen utgör en sparbåge i tornmuren men om den vett mot det äldre långhusets murade västgavel, in mot dess långhusvind eller in mot en öppen takstol över kyrkorummet går inte att säga. Bågens höjd ligger strax under långhusvalvet varför den en tid även kan ha varit öppen in mot det nuvarande långhuset. Rummet väcker frågor kring dess tidigare utformning och eventuella funktioner.

Bjälklaget ovanför, som är nytt, utgör idag vilplan i trappan. Den avsågade gamla stegen finns kvar i rummet och dess övre del är ännu i bruk. Bjälklaget har genom sitt golv avdelat en andra övervåning i tornet, vilket format en liten kammare alldeles under det murade tunnvalvet och försett med en kolonnett-försedd ljusglugg åt söder. Rimligen torde detta rum ha funnits även ursprungligen, men avsaknaden av fler bjälkar än de två dragstockar som finns i dag, samt avsaknaden av fönster i våningen under säger emot detta. Valvet uppvisar spår av skålbräder med vattrand, det vill säga återanvända takbräder. Genom valvet löper flera synbarligen ursprungliga tidigare linhål, vilket visar att kyrkan haft flera klockor. Uppgången till nästa våning sker via steg genom ett enkelt men ursprungligt hål i valvet.

Nästa våning utgörs av den tidigare klockvåningen och har ljudgluggar åt fyra håll. Tre av dem är öppna medan den östra täcks av en trädörr och leder in till kyrkvinden. Vid Brunius besök i början av 1860-talet hade östra ljudgluggen, trots sin funktion som passage, kvar sin kolonnett. Rummet sträcker sig upp i tornhuven och öppnar sig ovanför murkrönet in mot långhusvindens övre del. Ett stycke upp i tornhuven kommer nästa träbjälklag som också utgör däck till den

nuvarande klockvåningen med ljudgluggar åt sju håll. Den åttonde sidan, som ligger under långhustaket, stängs av en vägg. En klockstol bär upp de två klockorna. Rummet öppnar sig vidare upp till tornhuvens övre del.

Vägen till långhusvinden går genom det murade tornets östra ljudglugg. Nya bryggor i olika nivåer löper genom vinden. Valven ligger fria från isolering. Den stora och omfattningsrika takstolen förefaller innehålla återanvänt virke och är sannolikt till stora delar förnyad på 1700-talet (Bråthen 1995 s. 119) och vid de senaste restaureringarna. Ljusöppningar finns högst upp i östra gavelröset och i den södra delen av västgaveln. Tornets östra mur vetter med sitt välhuggna murverk in mot muren. På var sida om denna ansluter långhusets västra gavel. Att förband mellan dem saknas framgår tydligt och muren glipar tydligt i deras stumma stötfogar. Inga synliga spår finns på tornets östra mur från det äldre långhusets takfall, men på samma plats finns tydliga avtryck av ett flackt takfall med tegel som sannolikt fungerat som skyddstak för valvet inne på vinden. Taket kompletteras av tegelpannor, lagda på valvets ovansida innanför västgaveln för att bilda rännalar, sannolikt en gång försedda med spygatt ut genom västmuren, vilket kan anas på äldre foton och varav delar av urskärade mindre stockar ligger bevarade vid långhusets sydvästra hörn. Sannolikt har anslutningen mellan tornet, tornhuvens och långhustaket samt gliporna kring tornet fört in vatten på vinden. Äldre interiörfoton mot väster visar fuktgenomslag i valvet på dessa punkter samt sprickor i stötfogen mot tornet även nere i kyrkorummet. En interiörbild från 1925 (Erik Lundberg) visar hur dessa skador uppstått redan tre år efter omputsningen under restaureringen 1922.

I långhusets östra gavel, triumfbågsmuren, avspeglar sig korets västra gavelröset tydligt inbakat i mitten av den större långhusgaveln. En fint rundvälvd passage leder till korvinden, vars takstol förefaller vara sammansatt vid samma tid som långhusets. En glugg strax ovanför valvet fungerar som enda ljusinsläpp.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020
respektive, ovan t.h., 2019.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

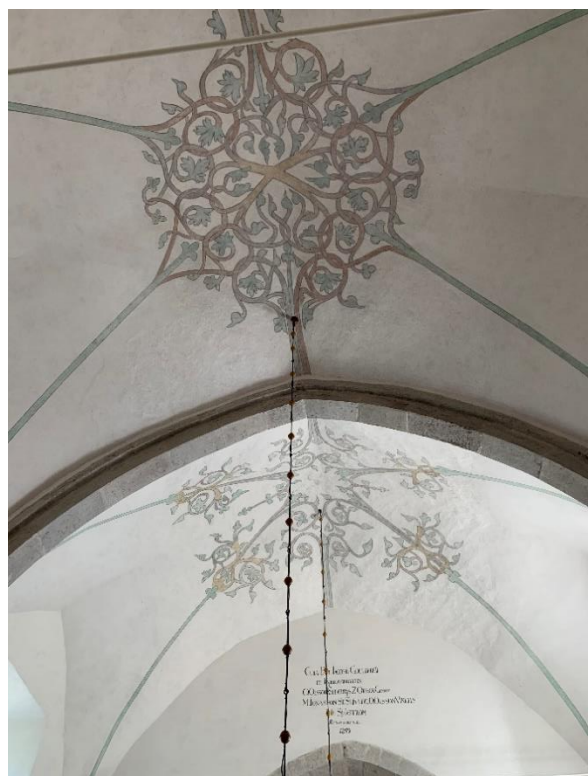
Interiör av koret mot nordöst och sydöst. Foto JL 2019 resp. 2020.

Interiör av koret mot väster och söder. Foto JL 2020.

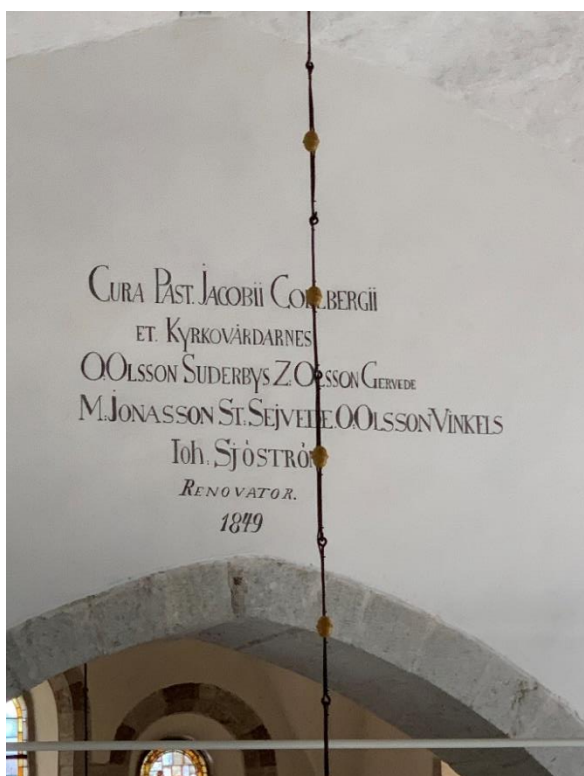
Korvalvet sett mot nordväst samt långhuset mot nordöst. Foto JL 2020.

Långhusvalven sedda mot öster samt långhuset mot sydöst från torntrappan. Foto JL 2020.

Valvkonsoler på långhusets norra resp. södra sida. Foto JL 2020.

Väggfältet över triumfbågen med inskrift från 1849 samt långhusportalens innersmyg. Foto JL 2020.

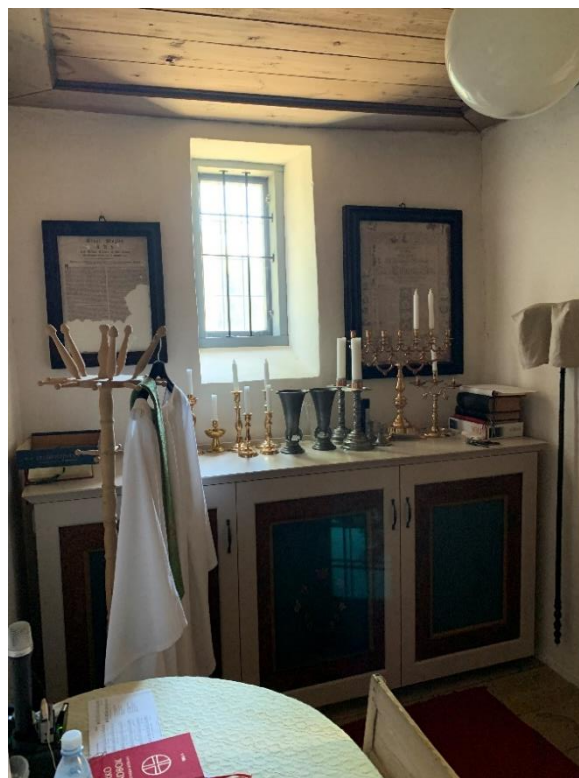
Ringkammaren, interiör mot nordväst med tornbågen och torntrappan i förgrunden. Foto JL 2020.

Valvet över ringkammaren i tornet sett mot sydöst med två linhål, försedda med sturkar i trä. Foto JL 2020.

Koret mot norr med ingången till sakristian. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot väster och mot öster. Foto JL 2020.

Uppgången uppe på långhuset mur norr om tornbågen, återöppnad 1961-62. T.h. tornets första övervåning sedd mot nordöst med uppgången från långhuset och igenmurad båge. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning sedd mot norr, uppgången från långhuset till vänster, samt mot nordöst och snett uppåt. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning mot sydöst, snett ovanifrån, och mot sydväst. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot norr. Foto JL 2020.

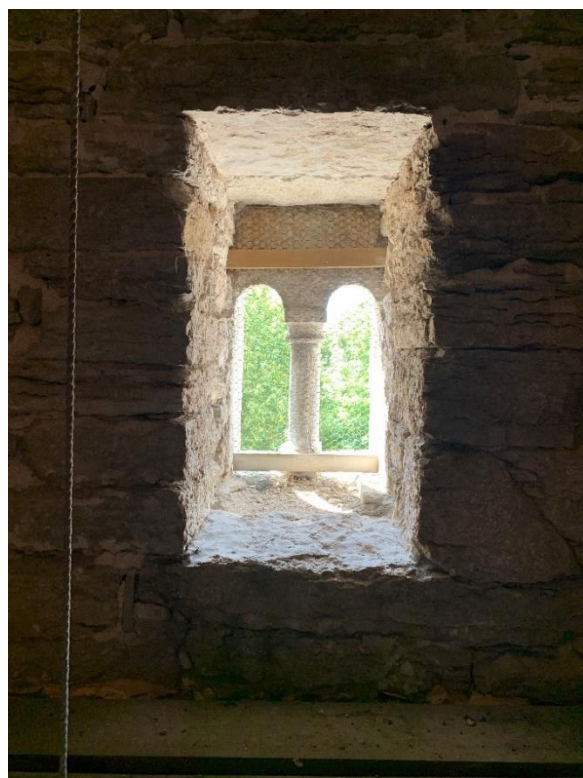
Tornets andra övervåning mot söder. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot sydöst och sydväst. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot nordöst med avtryck av skälbräderna som användes när valvet slogs. Avtrycken visar att de var takbräder, sannolikt återanvända. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning. Kolonnettförsedd ljusöppning åt söder samt uppgång i rummets norra del till klockvåningen. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot väster. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot sydväst med södra ljudgluggen. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot nordöst med norra ljudgluggen. Till höger östra ljudgluggen, nu vindsingång. Foto JL 2020.

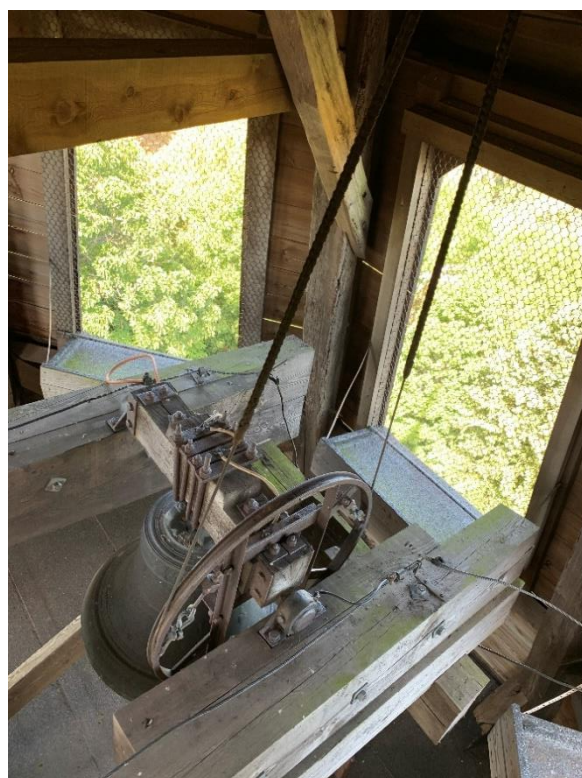
Tornets östra ljudglugg, nu vindsingång, sedd från vinden, med dess södra respektive norra sida. Foto JL 2020.

Murkrönet på tornet och något av tornhuvens bas inifrån, mot nordöst. T.h. nuvarande klockvåningen, långhustaketets anslutning på östra sidan. Foto JL 2020.

Nuvarande klockvåningen sedd mot sydväst och nordväst. Foto JL 2020.

Klockvåningen i tornhuven med klockornas upphängning sedd ovanifrån. Foto JL 2020.

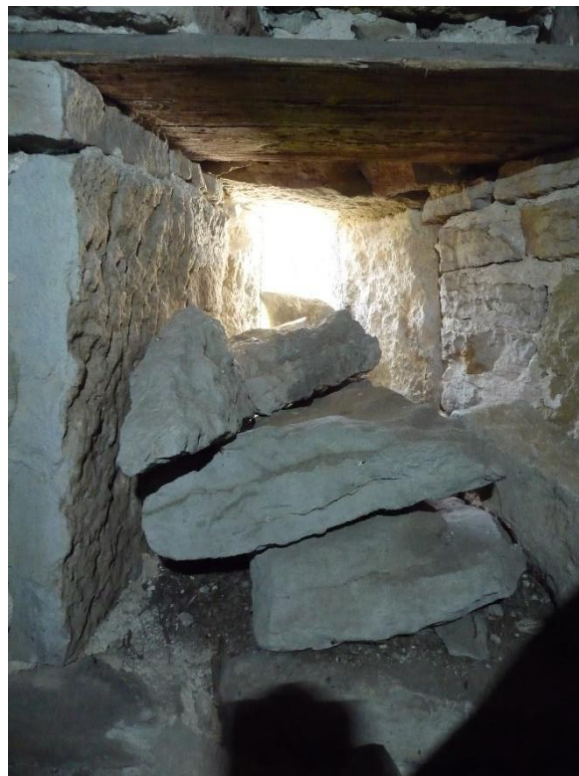
Tornhuvens inre, sett från klockvåningen i tornhuven och uppåt, samt dess översta del. Foto JL 2020.

Långhusvinden sedd mot nordväst. Foto JL 2020.

Långhusvindens sydvästra hörn med tornmurens släta murverk samt långhusets västra gavelmur, söder om tornet. T.h. springa mellan de båda murpartierna. Foto JL 2020.

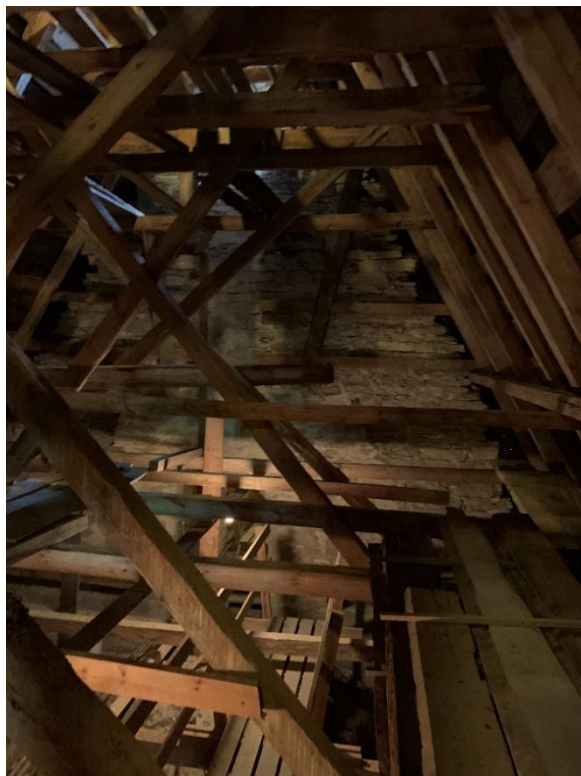
Långhusets västra gavelmur söder om tornet med ljusglugg. Foto JL resp. ES 2020.

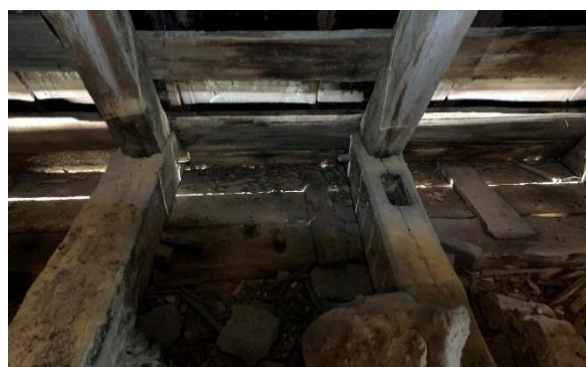
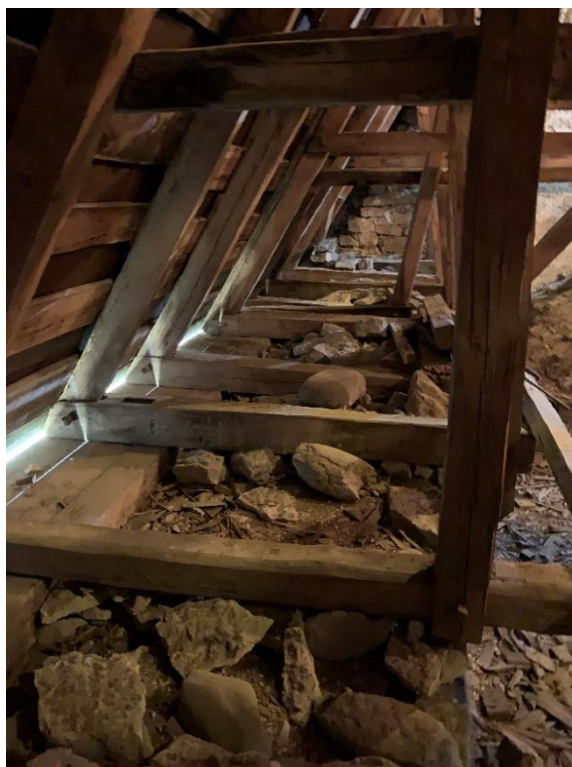
Springa mellan tornet och långhusets västra gavelmur norr om tornet. T.h. tegel utlagt, sannolikt för avrinning för att skydda valvet från dropp. Foto JL 2020.

Tornets östra mur strax ovanför långhusvalvet med avtryck av tidigare, mycket flackt sadeltak, troligen skydd för valvet vid takdropp snarare än t.ex. den romanska kyrkans takfall. Foto JL 2020.

Långhusets norra takfot mot öster. Foto JL 2020.

Överst: Långhusvinden sedd mot sydöst och mot öster.
I mitten: Över västra långhusvalvet, mot norr
Underst: Långhusets södra takfot. Foto JL 2020

Långhusvindens sydöstra hörn där triumfbågsmuren visar att korets västra gavel, till vänster om skarven, byggdes innan långhusets gavelpåbyggnad. T.h. korvinden mot väster med den rundvälvda passagen mellan vindarna synlig. Gavelrösten blir något tunnare närmast yttertaket. Foto JL 2020.

Korvinden mot öster samt gluggen i östra korgaveln. Foto JL 2020.

Inredning och inventarier

I det medeltida murade högaltaret finns en genomgående relikgömma med sten i var ände samt nedanför denna på baksidan en större nisch. Altartavlan, målad 1735 med klassicistisk omfattning och Fredrik I:s monogram flankerat av druvklasar eller pinjekottar, har som enda bild ett infogat krucifix från 1300-talet. Altarskranket, målat samma år, har en rik dekor på fram- och baksidan. På korets högra sida finns två väggsåp med dörrar från 1700-talet infogade i medeltida murnischer, den ena med invändig metall dörr. Vid långhusportalens östra sida finns ett välbevarat väggfast vigvattenskar med grund nisch, inte placerad i portalnischen som oftast på Gotland utan innanför dörren. Innesluten av bänkskärm frigjordes den vid restaureringen 1961–62.

Predikstolens fundament utgörs av det tidigare södra sidoaltaret som bevarats på detta sätt. Predikstolen byggdes på 1600- eller 1700-talet. Den byggdes om 1785 och målades av Johan Weller med apostlar. 1863 målades dess polykromi över, med undantag för figurerna, i brunt. Den tidigare färgsättningen återställdes vid restaureringen 1922, men 1961–62 byggdes predikstolen om, inbyggnaden kring trappan slopades och predikstolen sköts längre in i hörnet och dolde sidoaltarets dittills synliga del med ovasidans relikgömma. Delar av det avlägsnade återinfördes på annan plats i kyrkan 2009–10. Bänkinredningen är huvudsakligen från 1700-talet, ombyggda vid 1900-talets restaureringar. Den ursprungliga dekoren övermålades vid mitten av 1900-talet och togs 1922 fram på vissa bänkar medan andra nymålades efter mönster på den äldre inredningen. Orgelplatsen iordningställdes 1961–62 innanför bänkskärmar i nordvästra hörnet. Den byggdes delvis om 2009–10 till förvaringsrum varvid delar av den tidigare predikstolsdörren infogades i den genombrutna inhägnaden. En läktare byggdes 1754 men revs, under 1800-talet. Sannolikt hängde den samman med en magasinsvägg i tornbågen, så som varit vanligt i gotländska kyrkor. Väggen kan då ha skylt den tidigare tornstegen som syns på äldre foton men blivit överflödigt sedan magasinet byggts ovanpå sakristian 1818.

De bevarade medeltida föremålen i kyrkorummet är få. Främst märks dopfunten, sannolikt från 1100-talets slut och rikt försedd med reliefer, tillskriven Hegvalds verkstad eller skola. Podiet från 1961–62 då dopfunten fick sin nuvarande plats istället för på korets södra sida. Cuppans slitna reliefer talar för att den en tid, som så många andra medeltida dopfuntar, stått utomhus. Omkring 1750 anskaffades en ny dopfunt, som 1895 lämnades till Gotlands fornsal och nu står i kapellet i Biskopsgården i Visby. Kyrkans orgel anskaffades 1964. En äldre, mindre orgel, finns i långhuset innanför sydportalen. Synbarligen samma orgel som står här på ett foto från 1913 och som 1922–1961 stod i bänkkvarteret i sydvästra hörnet. Bland övriga föremål märks nummertavlan från 1733 eller 1741, målad av Johan Weller på 1780-talet, två gravbräder från 1780-talet i ringkammaren samt klockorna, gjutna av Gerhard Meyer i Stockholm 1755 och Gösta Bergholz i Sigtuna 1965.

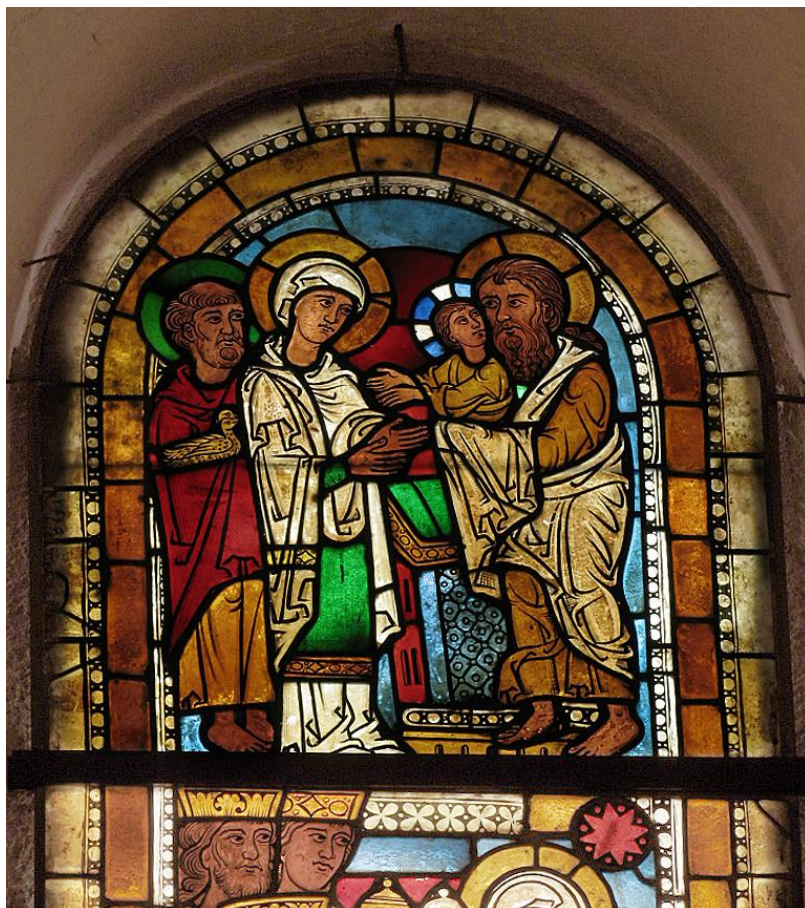
Från kyrkan finns flera äldre och kulturhistoriskt värdefulla föremål i sten på Gotlands Museum, delvis överförda dit 1895. Förutom några runstenar finns en gravhäll från 1100-talets mitt, tillskriven ”Karl Kryptmästare”, samt en piscina från 1100-talet, tillskriven stensmästaren ”Hegvald”. En vävnad från 1600–1700-talet, som klätt altarpallen, dekorerad av växter och fåglar i starka färger, kan också lyftas fram.

Altaranordning med östfönstrens glasmålningar i bakgrunden.
Foto JL 2020.

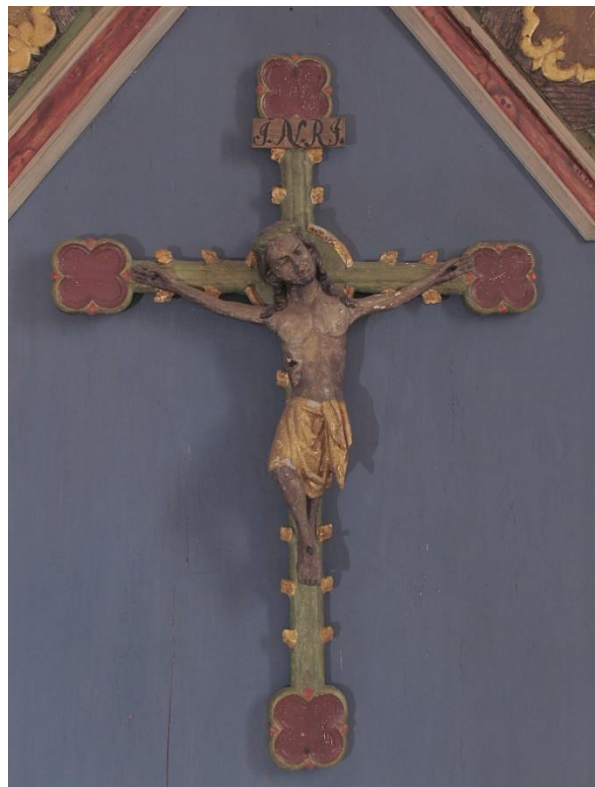

Glasmålningar i norra och södra östfönstren. Foto JL 2020.

Frambärandet i templet och Jesu födelse. Glasmålningar från 1200-talets mitt i norra östfönstret. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

78

Altaranordningen från norr samt altartavlans baksida. Foto JL 2020.

Altarets baksida sedd från söder samt nischer på baksidan. Foto JL 2020.

Skriftepall från 1700-talets förra hälft, att sätta på altarskranket. Intill denna de två murskåpen med dörrar målade 1735. Foto JL 2020.

Murskåp från 1700-talet i medeltida väggknischer söder om altaret. Foto JL 2020.

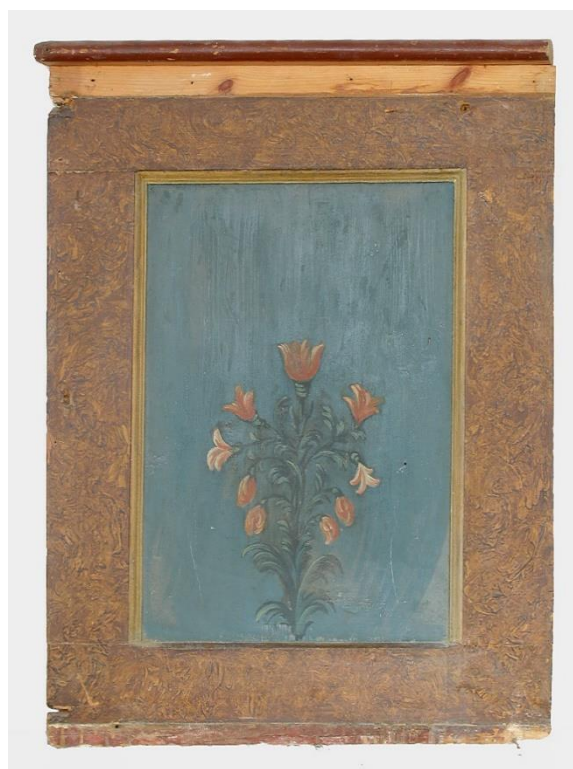
Vigvattenskål från långhuset byggnadstid. Foto JL 2020.

T.v. predikstol från 1600-1700-talet, målad 1785, 1863 och 1922. Ombyggd 1961-62. Fundamentet utgörs av ett medeltida sidoaltare. Foto JL 2020. Ovan, predikstolen före 1961-62. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Altarskrank, målningar från 1735, framtagna 1922. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift. T.h. predikstolstrappan och det medeltida sidoaltaret. Foto JL 2020.

Delar avlägsnade 1961-62 från predikstolen och korbänken. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Bänk med målning från 1700-talet, framtagen 1922. Denna bänk har bevarat originalmålning medan övrig bänkinredning till stor del nymålades 1922 efter förebild av denna och annan äldre inredning. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Skrank för förvaring och torntrappan, byggt 2009 av delar som tidigare hört till predikstolen. Foto JL 2020 respektive Danne Pe Pettersson 2009, Visby stift.

Bräder med 1700-talsdekor från tidigare inredning. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Orgelplatsen i långhusets nordvästra hörn före 2009. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Dopfund från 1100-talets senare del eller omkring 1200, tillskriven "Hegvalds" skola. Podiet från 1961–62. Foto JL 2020.

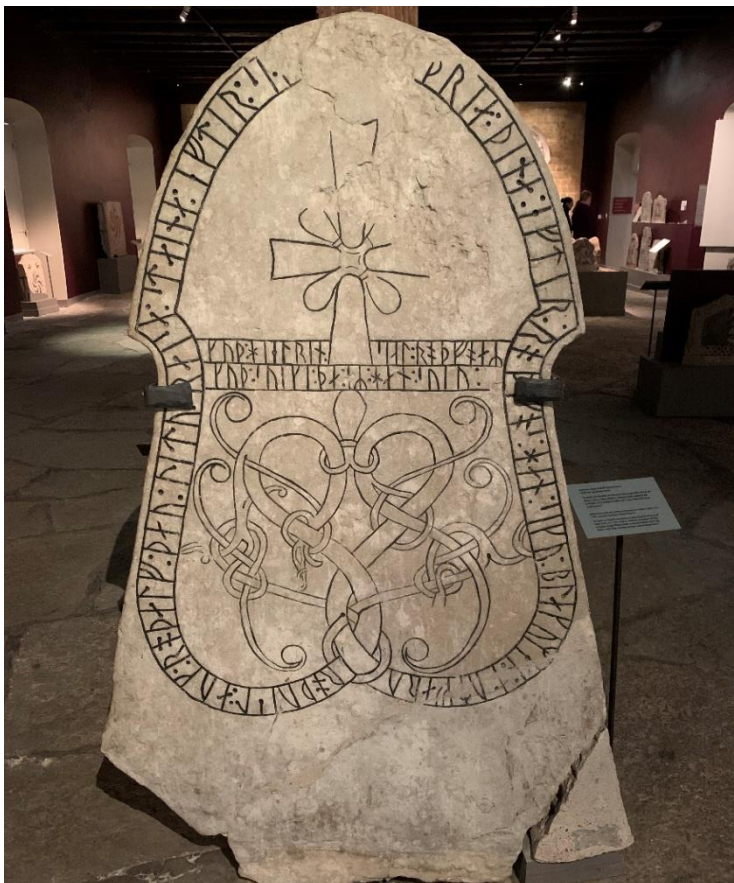
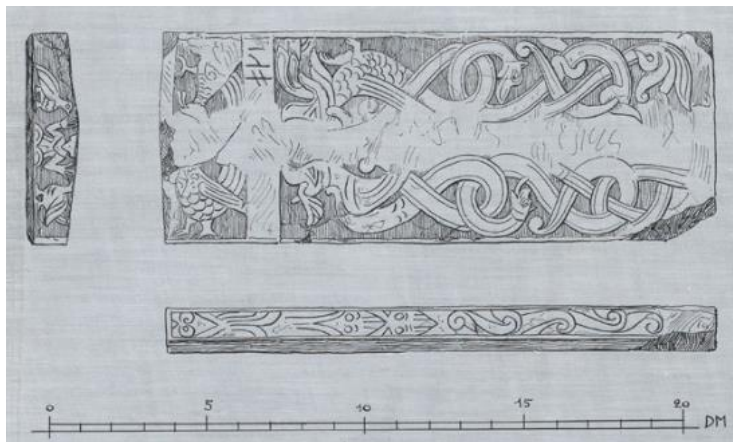
Nummertavla, tillverkad 1733–41, målad av Johan Hernell, senare förlängd nedåt. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift. T.h. gravbräder från 1780-talet. Foto JL 2020.

Kyrkans klockor. Den vänstra omgjuten av Gerhard Meyer i Stockholm 1755, den högra av Gösta Bergholz 1965. Foto JL 2020.

Gravhäll från 1100-talets mitt, tillskriven "Karl Kryptmästare". Nu i Gotlands Museum. Äldre foto, samt uppmätning av Arre Essén 1915, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Runsten, en av tre som utgjort "Sjonhemsmonumentet". Nu i Gotlands museum. Foto JL 2020.

Piscina (?) från 1100-talet.
Sedan 1895 på Gotlands
museum. Tillskriven
”Hegvald”. Foto Danne Pe
Pettersson 2006, Visby stift.

Ovan detalj av altardyna från 1600- eller 1700-tal, skänkt 1754. Sedan 1909 på Gotlands museum. Till vänster dopfont från ca 1750, en av de sista av en månghundraårig tillverkning av sandstensdopfontar på Gotland. Sedan 1895 på Gotlands museum, nu i biskopsgårdens kapell i Visby. Foto Danne Pe Pettersson 2006, Visby stift.

Restaureringar

Från 1700- och 1800-talet finns underhålls- och omgestaltungsinsatser omtalade, mest påtagligt kanske renoveringen 1849 som lyfts fram genom inskrift ovanför triumfbågen. En restaurering genomfördes 1922 under ledning av Sigurd Curman. Den hör inte till dem av hans restaureringar som brukar uppmärksammas, dels för att inte så mycket är bevarat av den, dels för att den sannolikt inte präglades av det som utmärker hans restaureringar. Sannolikt var den inte heller så omfattande. Järnkaminen blev till exempel kvar, trots att den var något som Curman lade stor vikt vid att ersätta med uppvärmning som var mer skonsam mot nedsotning, och nya arbeten fick snart följa. Det ovan omtalade läckaget över västra långhusvalvet och långhusets sättningar gav sig tillkänna redan efter några år som angavs ovan. År 1936 fick golvet åtgärdas mot mögel.

Redan på 1950-talet förbereddes för en ny stor restaurering under ledning av Curmans elev Erik Fant. Efter Fants bortgång tog Olle Karth över och restaureringen genomfördes 1961–62. Den kännetecknas, som den tidens restaureringar ofta gjorde, av att ta ett helhetsgrepp över exteriör och interiör och att sträva efter att dels avlägsna sådant som inte kunde knytas till gotlandskyrkornas speciella drag och sådant som utgjorde tillägg från 1800-talets senare del. Restaureringen av Sjonhem utmärks också av det för 1960-talsrestaureringarna karaktäristiska att en god arkitektonisk gestaltning även sattes före kulturhistorisk hänsyn, vad gäller korbänkens och predikstolstrappans avlägsnande. Yttertak av olika material ersattes av faltak. Tornhuven byggdes ny. Sakristian omformades något för att tona ner dess 1800-talsdrag, men främst för att inrymma värmekammare. Bänkinredningens inre byggdes om. Den iögonenfallande stegen i tornrummet ersattes av en äldre återupptagen ingång. Kyrkans första större orgel anskaffades, elektricitet drog in och en undersökning av förekomsten av medeltida kalkmålningar föregick framtagningen av valvmålningarna.

Senare restaureringar har genomförts 1986 av yttertaken. År 2009–10 ommålades interiören, varvid den 1961–62 övermalade inskriften över triumfbågen togs fram igen och ett förrådsutrymme ordnades i nordväst med äldre inredning samt en trappa byggdes till tornningången högt upp på muren. Då eller senare putsades och kalkades kyrkans fasader och tornets murar sågs över.

Interiör mot öster före restaureringen 1922. Omputsning och ommålningar under 1800-talets mitt präglar rummet. Foto omkring 1900, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster före restaureringen 1922. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör av altaranordningen och glasmålningarna före restaureringen 1922. T.v. föremål utburna för fotografering i dagsljus vid korportalen. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster efter restaureringen 1863. Foto Anders Roland 1913, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild. Stegen utgjorde tornuppgång genom ett hål i tornvalvet före 1961-62.

Interiör mot väster efter restaureringen 1922. 1700-talets dekor har tagits fram där den bevarats och tagits till förebild för ommålning av övrig inredning. Rummet har putsats om och kamin tillkommit. Foto Erik Lundberg 1925 resp. Alfred Edle 1928. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster efter restaureringen 1922. Foto Alfred Edle 1928, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster efter restaureringen 1961-62, varvid inredningen reducerades något och äldre kalkmålningar togs fram i valven och inskriften över triumfbågen målades över (framtagen igen 2009-10). Foto Sören Hallgren 1963, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster och väster efter restaureringen 1961–62. Foto Georg Gådefors, 1960-talet, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster efter restaureringen 1961–62. Stegen i tornet ersattes av en återupptagen äldre ingång högt upp på långhusväggen i väster. Foto Sören Hallgren 1963. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Norr om kyrkan och mellan denna och kyrkogårdsmuren ligger en Svärdslipningssten med en slipränna som är 0,75m lång, 0,05m bred och 0,02m djup. Kalkstensblocket 1,10x0,85m och 0,2 tjock. Klassad som fornlämning¹.

I en mindre del av kyrkogårdens sydöstra hörn ligger ytterligare en lämning dock utan antikvarisk bedömning. Det rör sig om en Bygårdstomt, Ansarves gamla tomtplats².

Kyrkan

Vid renovering av kyrkan på 1930-tal påträffades ett 50-tal mynt i kyrkan, i huvudsak W-brakteater³. Ytterligare en notering från renoveringen är en tidningsnotis i Gotlands Allehanda den 30 september 1936 där det skrivs att Erik Bohrn har inspekterat resterna av en äldre kyrkobyggnad som påträffats under golvet i norra långhuset när detta skulle läggas om⁴.

Arkeologiska undersökningar

En schaktningsövervakning utfördes av RAGU år 1986 för dragning av jordkabel och åskledare samt anläggande av dagvattenavlopp. Två tvärschakt grävdes på kyrkans norra respektive södra sida. Inga gravar eller konstruktioner påträffades.

Vid samma tillfälle kontrollerades även grävningen av infiltrationsavlopp för dagvatten till kyrkans norra sida. Två schakt grävdes från långhusets nordvästra respektive nordöstra hörn och norrut. På kyrkans norra sida finns endast ett mindre antal gravstenar, efter vilka schakten inrättades. Stratigrafien i det västra schaktet syntes helt ostörd. Stratigrafien i det östra schaktet var delvis störd av gravar från 1930-talet. Inga äldre gravanläggningar fanns i schakten⁵.

¹ L1975:3002 (Raä Sjonhem 15:1)

² L1975:7845 (Raä Sjonhem 113)

³ SHM Inv. nr. 22343

⁴ Gotlands Allehanda 1936

⁵ Nydolf 1986

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del

håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Sjonhem kyrka utgör som en av de medeltida kyrkorna på Gotland en viktig del för att förstå och öka kunskapen om äldre kulturarv och kulturmiljöer. Dess säregna profil, med ett lågt torn och högt långhus utgör en karaktäristisk och kännetecknande del för att illustrera de gotländska kyrkornas utvecklingsschema under medeltiden. Bland kyrkorna av motsvarande typ utmärker sig Sjonhem genom att ha behållit ursprungliga takvinklar i kor och långhus samt att ha en tornhuv av det säregna gotländska slaget med en klockvåning innanför tornhuvens lutande väggar och under ett skärmtak och inte vertikala väggar som använts för de få motsvarande fallen på fastlandet där huven rymmer klockorna. Kyrkans yttre präglas av en ovanligt renodlad romansk

stilkaraktär genom inte minst tornet och korets fönster och portaler och ger ett exempel på hur den romanska stilen samtidigt kunde användas i en av gotikens resning präglad arkitektur. Tornet utgör ett fint exempel på den tidiga, om än inte äldsta, kyrkoarkitekturen på ön, och har egentligen en anseelig resning bortsett från dess kuvade placering vid det höga långhuset. Detta framhävs av murverket, den förnämt sparsamma formen och den kolonnettförsedda ljusgluggen på tornets södra fasad. Exteriören uppvisar också genom sakristian med sitt brutna tak samt långhusets rektangulära fönster ovanligt välbevarade exempel på den typ av tillägg från 1700- och 1800-talet som vanligen under 1800-talets slut och 1900-talet uppfattades som oönskat ”profana” och därför inte sällan togs bort eller omgestaltades. Sydsidan är en av de få på Gotland som ännu har ett rektangulärt fönster i behåll utan att det rekonstruerats eller restaurerats till mer medeltidsinspirerad karaktär. Kyrkorummet präglas av den gotiska resningen i långhuset och triumfbågen och den djärva vidd som gördelbågen spänner sig med över rummet.

Ett viktigt och konsthistoriskt värdefullt inslag är östfönstrens välbevarade glasmålningar som hör till den även internationellt sett ovanligt välbevarade svit medeltida glasmålningar som bevarats på Gotland. Rummet ger exempel på fint måleri och träarbete från 1700-talet i predikstolen, altarringen och nummertavlan. Bänkinredningen utgör en blygsam avspeglning av 1920-talets prägel av de då rekonstruerade målningarna medan kyrkorummet i stort ännu präglas av den modernismens sparsmakade gestaltning som utmärkte restaureringen 1961–62. Tornets första övervåning väcker många frågor kring dess tidigare utformning.

Kyrkans inventarier

Som kulturhistoriskt mest värdefullt av kyrkans relativt få inventarier kan räknas dopfunten. Därtill kommer föremål i museisamlingar varav piscinan är av stort värde som ett hugget föremål av liknande art som dopfontarna fast inom en annan föremålskategori, samt runstenarna och den tidigmedeltida gravhällen, som bör nämnas.

Kyrkogården

Sjonhem kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Den har tydliga årsringar med en äldre del i väster och en yngre del i öster. Den äldre kyrkogårdens östra gräns markeras genom de fyra kvarstående gamla askträden och en häck. Kyrkogårdens storlek berättar om sockens expansion och ökade befolkningensmängd.

Kyrkan ligger invid den gamla landsvägen som kantas av en allé med äldre träd. Den bidrar tillsammans med en parkliknande ’förgård’ väster om kyrkogården och en fruktträdgård i söder till en helhetsmiljö av stort miljöskapande värde.

De väl bibehållna trädkransarna kring den äldre och yngre kyrkogården skapar en rumslighet.

Vid den södra långhusportalen står en timvisare från 1700-talet vilken har ett historiskt värde och berättar om äldre tiders möjlighet att ha kontroll på tiden.

Den yngre kyrkogården är tidstypisk för 1950-talet med gången med cementplattor och planteringar. Karaktäristiskt är en strävan av vertikalitet i formgivningen genom en plantering av en trädkrans med pelarek och av ädeltuja längst huvudgången i den yngre kyrkogården.

På kyrkogården finns synliga gravar i princip runt hela kyrkan. 12 av gravvårdarna anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2016 angavs 18 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Sjonhem kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Sjonhem kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1040	Byggnadsår enligt Strelow, vilket i så fall – enligt SvK – skulle avse en träkyrka på platsen.	SvK
o. 1140	Gravhäll av kalksten av Karl Kryptmästare, nu i Gotlands fornsal.	SvK
s. 1100-tal	En romansk stenkyrka, bestående av kor och långhus, numera försvunna, byggdes (SvK anger att koret är uppfört av Hegvald under ”första tredjedelen av 1100-talet”, långhuset av Hegvald Posthumus vid ”mitten av 1100-talet”).	GK, SvK
o. 1200	Dopfunten av stenmästaren ”Hegvald”. (SvK anger att dopfunten är från ”Hegvald Posthumus verkstad” och ”från omkr. 1150-70”).	GK, SvK
	Piscina, nu i Gotlands fornsal. (SvK anger att piscinan är ett verk av ”Hegvald” från ”omkr. 1120-1130”).	GK, SvK
t. 1200-tal	Tornet byggdes (SvK anger ”omkr. 1200”).	GK, SvK
1230	Byggnadsår enligt Taxuslistan.	SvK
o. 1250-1200-talets slut	Det nuvarande koret och långhuset byggdes, valven slogs och kalkmålningar utfördes i dessa (SvK anger korets tillkomsttid till ”1230” och långhusets till ”omkr. 1260”. GKM anger målningarnas tillkomsttid till ”omkr. 1300”).	GK, SvK
	Glasmålningarna i de östra korfönstren (SvK anger tillkomsttiden till ”1230” och att de är arbeten av ”mellersta Dalhemsskolan”).	GKM GK, SvK
o. 1350	Processionskrucifix, numera fastsatt på altartavlan.	GK, SvK
Medeltid	Gravhäll över Rodvisl och Rodälv, nu i Gotlands fornsal.	SvK
	Gravhäll över Liknat (?), nu i Gotlands fornsal.	SvK
s. 1600-tal	Predikstolen (SvK anger tillkomsttiden till ”1600-talets mitt eller tredje fjärdedel”).	GK, SvK
1600-tal	Ljuskrona av mässing, nu i tornrummet.	SvK
1735	Altaruppsatsen.	GK,
	Altarskranket målades.	SvK, Inskr
1741	Nummertavlan.	SvK
	Dopfunt av sandsten, nu i Gotlands fornsal som placerat funten i Birgittakapellet.	SvK
1754	Virke anskaffades till en läktare, nu försvunnen.	SvK
1755	Lilla kyrkklockan omgjuten av Gerhard Meyer (d.y.) i Stockholm.	SvK, GKR
1760	Timglas på predikstolen.	SvK
1785	Predikstolen målades av Johan Weller. Enligt SvK hann Weller endast med målningen av ”kronan” (sannolikt ljudtaket), samt det numera överkalkade draperiet på väggen före sin död.	GK, SvK
1786	Predikstolen målades (enligt SvK fullföljdes) av C(arl) A(nders) Nor(d)berg.	GK, SvK, GKS
1787	Korbänken målades.	SvK
1798	Inskrift i spirstocken: 24 MAJUS 1798.	Inskr.
s. 1700-tal	Skriftepallen målades.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
s. 1700-tal	Predikstolen byggdes om och nymålades samt försågs med trappbarriär med dörr.	ATA
1700-tal	Merparten av bänkinredningen tillkom (SvK anger att den dock ”omgjorts i sen tid”).	GK, SvK
	Kalkmålningar i valven, nu försvunna.	SvK
1818	Sakristian byggdes.	GK, SvK
	Sannolikt hade den från början ”platt bräddtak” (Brunius 1865).	
1841(?)	Inskrift med rödkrita på korets takstol (sannolikt tidpunkten för tegeltakets tillkomst): 1841(?) Jacob Gullin Åkra.	Inskr.
1849	Renovering, varvid väggarna invändigt och delar av valven omputsades samt södra långhusfönstret vidgades. Inskrift på triumfbågsmuren: CURA PAST. JACOBII COLLBERGII / ET. KYRKOVÄRDARES / O. OLSSON SUDERBYS Z. OLSSON GERVIDE / M. JONASSON ST. SOJVIDE O. OLSSON VINKELS / IOH. SJÖSTRÖM / RENOVATOR. / 1849	SvK
1863	Predikstolen förändrades och övermålades.	ATA
1869	Ännu id denna tidpunkt fanns 2 st. dragstag av trä i långhuset (enligt teckning av P. A. Sæve 1846 och A. Kollbergs foto).	GF
1876	Ljuskrona av malm skänkt till kyrkan, hänger i långhuset(?).	SvK
1886	Långhustaket täcktes med falsad, svartmålad plåt. Dessförinnan var taket täckt av falar (bräder). Terrassmur och dike runt kyrkogården.	SvK
1887	”Parkträd till kyrkogården” inköptes.	SvK
s. 1800-tal(?)	Vedkamin i långhusets NÖ hörn (foto i SvK).	SvK
	Dragstagen av trä (2 st.) i långhuset utbytta mot d: o av järn.	ATA
1917	Ny skorsten från vedkaminen i långhusets NÖ hörn.	ATA
	Ny altarbarriär.	ATA
1922	Restaurering efter förslag av professor Sigurd Curman: Tornfasadens puts (rester) avlägsnades, och fasaderna i övrigt putslagades och vitkalkades.	SvK, ATA ATA
	Nya trampstenar i de S portalerna.	ATA
	Den ursprungliga målningen på altarskranket togs fram och användes som mönster vid målningen av bänkarna.	SvK
	Målningen från 1700-talet på de främre bänkarna togs fram.	SvK
	Predikstolens originalfärg togs fram.	ATA
	Reparation av fönster.	ATA
	Putssprickor invändigt ilagades.	ATA
	Orgeln placerades i bänkkvarteret innanför långhusportalen.	ATA
1936	Restaurering	GK
	Mögelskadat (trä)golv togs bort i långhuset.	SvK
	Grunden till den romanska kyrkans långhus delvis blottad och uppmätt.	GK, SvK
	Nytt stengolv i koret (med användande av äldre stenar).	SvK; ATA
1951-52	Kyrkogården utvidgades åt öster efter förslag av trädgårdskonsulent Erik Nilsson, Visby.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1961-62	Restaurering efter förslag av arkitekterna Erik Fant och Olle Karth.	GK
	Restaureringsförslaget utarbetades av Fant och fullföljdes av Karth efter den förstnämndes död 1955. Konservator Erik Olsson, Sanda.	SvK
	Långhusets yttermurar, som en tid stått oputsade, vitputsades (jfr Ala kyrka!).	SvK
	Kortakets taktäckning av understruket tegel byttes mot falar (bräder).	SvK
	Ny tornhuv byggdes med samma utseende som den gamla rötskadade.	SvK
	Dragstagen i långhuset byttes ut (osäker uppgift).	ATA
	Nya trampstenar framför södra långhusportalen.	SvK
	Altaruppsatsen och altarskranket rengjordes och målningen retuscherades. Altarbordets hörnkedjor av huggen kalksten framtogs.	SvK
	Predikstolen flyttades, byggdes om och försågs med en ny, enkel trappa.	SvK
	Timglasat på predikstolen återfördes från Gotlands fornsal.	SvK
	Bakersta bänken i det S bänkkvarteret togs bort för att frilägga vigvattenskålen innanför långhusportalen.	SvK
	Ett orgelpodium inrättades i långhusets NV hörn, och på orgelns tidigare plats i långhusets SV hörn uppställdes två bänkrader.	SvK
	Dopfunten flyttades från korets S sida till dess N sida och försågs med ett nytt kalkstensfundament.	SvK
	Tornuppgången ändrades från en stege i tornrummet till en högt placerad dörröppning i långhusets V mur.	SvK
	Omputsning av väggarna invändigt sedan det konstaterats att ingen medeltida puts fanns kvar annat än i valven.	SvK
	Kalkmålningarna i valvhjässorna togs fram och inskriften från 1849 på triumfbågsmuren kalkades över.	
	Sakristians väggar kalkades och patinerades, innertaket laserades "vitgrått", skåpet målades grått och fönsteromfattningen målades.	SvK
	Elektrisk belysning installerades.	SvK
	Oljeeldad uppvärmning med pannrum i sakristians N del (den tidigare vedkaminen i långhusets NÖ hörn togs bort).	SvK
1964	Orgeln, byggd av John Grönvall Orgelbyggeri, Lilla Edet.	ISO
1965	Stora kyrkklockan gjuten av Gösta Bergholtz, Sigtuna.	GKR
1966	Elringning.	GKR
1986	Utvändig restaurering efter förslag av ingenjör Lars-Göran Löfström, Stockholm. Entreprenör AMS' arbetsplats i Visby.	GF
	Tornhuv reparerades och försågs med ny, tryckimpregnerad panel.	GF
	Faltäckningen på långhustaket kompletterad, på koret omlagd.	ATA
	Hängrännor och stuprör, infiltrationsanläggning.	ATA
	Åskledare	ATA

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1986	Belysning på vindarna.	ATA
	Målning av fönster och portar.	ATA
2001	Värmesystemet renoverades med ny oljepanna och brännare, samt delvis nya radiatorer i kyrkorummet.	
2008	Konservering av likbårar och likvagn. Entreprenör	GM
	Byggnadshyttan på Gotland.	
2009	Montering av textilskåp. Ansvarig entreprenör, Lotine	GM
	Konservering av altarpopsats, predikstol, bänkinredning, altarskrank och sakramentsskåp. Ansvariga entreprenörer	GM
	Byggnadshyttan på Gotland, målerikonserverator Nadine Hulth.	
	Konservering muralt måleri. Ansvarig entreprenör	GM
	Byggnadshyttan på Gotland.	
2010	Stöldsäkring ljuskronor. Ansvarig entreprenör Dahlströms metallgjuteri.	GM
2014	Stenkonservering av korportalen, långhusportalen och tornportalen. Ansvarig entreprenör Ars Mundi.	GM
	Konservering av antependium. Ansvarig entreprenör, Lotine	GM
	Montering av droppnäs på dörrbladet i tornportalen. Ansvariga	GM
	entreprenörer, Boman Restaurering, Gotlandsbyggen AB.	
2019	En askgravlund anlades i den östra delen av den yngre kyrkogården.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum)
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red). Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	Inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilsson Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland, bd IV:3, 1952.
	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:6 tillägg och rättelser samt register, 1964.
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm
 Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Sjonhem kyrka 2006, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Sjonhem kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Inventering av Sjonhem kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum.
 Nydolf, N-G. 1986. Slutredovisning, RAGU dnr: 260-86.
 Program för invändig restaurering av Sjonhem kyrka, upprättat 2006 av arkitekt Jan Utas.
 Program för utvändiga restaureringsarbeten på Sjonhem kyrka, upprättat 2006 av arkitekt Jan Utas.
 Vård- och underhållsplan Sjonhem kyrka 2006. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Jansson, S. B. F., Wessén, E., Sveriges Runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter I, Sthlm 1962.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Nilssøn Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:3, 1952.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:6 tillägg och rättelser samt register, 1964.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Sjonhem sn 1752. Lantmäteristyrelsen, H73-1:1.
 Laga skiftes karta 1889. Lantmäteristyrelsen, H73-2:3.